

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ (SİYASET BİLİMİ)
ANABİLİM DALI

**SERMAYENİN COĞRAFYASI: YAYILAN SERMAYENİN
DARALAN MEKANLARI**

Yüksek Lisans Tezi

Ayşegül KARS

Ankara-2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ (SİYASET BİLİMİ)
ANABİLİM DALI

**SERMAYENİN COĞRAFYASI: YAYILAN SERMAYENİN
DARALAN MEKANLARI**

Yüksek Lisans Tezi

Ayşegül KARS

Tez Danışmanı

Prof Dr. Tülin Öngen

Ankara-2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ (SİYASET BİLİMİ)
ANABİLİM DALI

**SERMAYENİN COĞRAFYASI: YAYILAN SERMAYENİN
DARALAN MEKANLARI**

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Tülin Öngen

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	1
I) KAPİTALİZM VE MEKAN.....	7
I-A) Mekan ve Mekanın Üretilmesi.....	7
I-B) Kapitalist Toprak Mülkiyeti ve Kapitalist Devletin Mekansallığı.....	16
I-C) Sermayenin Hareketleri.....	35
I-C-1) Mekansal Yayılma.....	36
I-C-1-a) Görece Mekanın Üretimi.....	39
I-C-1-b) Kapitalizmin Krizi ve Emperyalizm.....	42
I-C-2) Mekansal Yoğunlaşma.....	53
I-C-3) Mekanların Eşitsiz Gelişimi ve Mekansal İş bölümü.....	61
I-C-3-a) Birikim Modelleri ve Dönemsellik Sorunu.....	64
II) ESNEK BİRİKİM SÜRECİNDE KAPİTALİST ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN MEKANSAL ORGANİZASYONU.....	73
II-A) Yeni Uluslararası Mekansal İş Bölümü.....	76
II-B) Mekansal Yoğunlaşmasının Yeni Biçimleri.....	88
II-B-1) Yerellikler ve Ölçek Sorunu.....	97
II-B-2) Toplumsal Kutuplaşma.....	101
II-C) Emek-Sermaye İlişkisi Olarak Mekan.....	114
SONUÇ.....	124
KAYNAKÇA.....	134
ÖZET.....	142
ABSTRACT.....	143

GİRİŞ

Günlük hayatın akışında kentin bir ucundan diğerine hareket ederken saat 10.30'da kalkan otobüse yetişmek için kaçta evden ayrılmak gerektiğini, 18.30'da işten çıkıp yarım saatte sinemaya varıp varılamayacağını hesaplar dururuz. Her 90 dakikada bir kalkan okul servisi, 23.15'de biten otobüs seferleri mekan içinde hareket edeceğimiz yönün ve sürenin sınırlarını belirler. Özel arabaya sahip olmak, kent dışındaki piknik alanlarına ulaşımı kolaylaştırırken, taksinin maliyeti ancak yakın çevredeki parklara gitmeye imkan tanır.

Bilimsel deneylerin yapıldığı laboratuvarlarda aşılın ışık hızı gündelik hayata uygulanıyor olsaydı, insan ve toplum hayatının tek belirleniminin enerji olduğunu söyleyecektik. Ancak hayatın kendisi hala zaman, mekan ve enerji bileşiminden oluşuyor. O halde zaman ve mekana dair yapılan bu hesaplamalar, tüm toplumsal ve bireysel hayatın düzenlenmesine dair yapılan hesaplardır. Yine de günlük hayatın akışı içinde zaman ve mekan verili kabul edilir; bunları düzenleyen kim/ne olduğu pek düşünülmez.

1960'ların başlarından itibaren kent mekanın incelenmesine ilginin artması, mekanın kendisinin ne olduğuna dair bir tartışma başlattı. Bu tartışmayı *International Journal of Urban and Regional Research* ve *Antipode* dergilerinden takip etmek mümkündür¹. Benzer şekilde Türkçe'de bu konuyla ilgili

¹Mesela Schoenberger, E.(Haziran 2004). *The Spatial Fix Revisited*. Antipode, Cilt 36, Sayı 3, ss: 427-433; Stuart, E. (Ocak 2004). *Between Marx and Heidegger: Politics, Philosophy and Lefebvre's The Production of Space*. Antipode, Cilt 36, Sayı 1, ss: 427-433 ya da Gordon, M. (Aralık 2001). *New Regionalism Reconsidered: Globalization and the Remaking of Political Economic Space*. International Journal of Urban and Regional Research, Cilt 25, Sayı 4, ss: 804-830

yararlanılabilecek kaynaklardan en önemlisi *Toplum ve Bilim* dergisidir². Coğrafya disiplini içinde gelişmiş ve toplum bilimlerini de son derece etkilemiş olan bu tartışmanın merkezinde toplum, üretim ve mekan arasındaki ilişki gelmekteydi. Bu tartışma ile birlikte mekanın, toplumsal olarak üretildiği ve aynı zamanda toplumsal üretici güçlerden biri olduğu genel olarak kabul gördü.

Mekan ve doğa, toprak, yerellik gibi mekanın görünüşleri; toplumlar ve bireyler tarafından anlamlandırılarak ortak hafızanın, tarihin, bir parçası haline gelirler. Bu anlamlandırmanın öğeleri ne kadar çeşitliyse, mekanı belirleyen etmenler de bir o kadar artar. Anlamlandırma sonucunda mekanlar hatıraların, özlemlerin, kimliklerin ve beklentilerin yeri olur. Benzer şekilde her mekan, bir açık hava müzesidir. Aynı mekan içinde farklı zaman dilimleri katmanlaşmış olarak bulunurlar. Hiçbir zaman bir araya gelemeyecek olan dedeler ve torunlar, mekanda bıraktıkları kalıntılar aracılığıyla diyaloga geçer. Geçmiş, bugün ve geleceğin ip uçları yan yana gelir.

Mekanı oluşturan öğelerde görülen bu çeşitlilik, kapitalist toplumlarda sermayenin mantığının egemenliği altındadır. Kapitalizm içinde mekanları düzenleyen ve yeniden üreten bu öğelerden hiç biri değil; ama sermayenin gereksinimleridir. Sermaye bu yeniden üretimi toplum ve mekanı ayırarak, birbirlerine yabancılaştırarak yapar. Ayrılan parçaların tekrar bir araya gelmesi ise piyasadaki değişim değerleri aracılığıyla mümkün olur. Böylece sermayenin mekanları, değişimin gerçekleştiği piyasanın mekanları olarak somutlaşır.

² Örnek olarak Helvacı, B. (Güz/Kış 1994). *Evvel Mekanlar İçinde Kalbur Zamanlar İçinde: Tarih-Coğrafî Materyalizm*. Toplum ve Bilim, Sayı 64-65, ss: 77-90 ve Pınarcıoğlu, M. (Güz/Kış 1994). *Yeni Coğrafya ve Yerellikler*. Toplum ve Bilim, Sayı 64-65, ss: 90-112

Literatürde sermaye ve mekan konusu, sermayenin küreselleşmesi ile birlikte ele alınmıştır. Günümüzde mali sermaye küresel düzeyde dolaşımını gerçekleştirirken; üretim, uluslararası şirketlerin elinde küresel bant tipi üretime dönüşmüştür. Böylece sermaye ulus-devletlerin sınırlı mekanını aşmış ve dünya coğrafyası üzerinde yayılma sürecini hızlandırmıştır. Bu sebeple küreselleşme söylemlerini, ulus-devlet mekanının sınırlarının anlamını yitirdiği, bu sınırların günümüzde işlevsizleştiği yönünde iddialar takip eder. Küreselleşme ile ulus-devlet mekanı, ekonomik etkinliklerin yoğunlaştığı başat ölçek olma özelliğini yitirmiştir. Yeni oluşmakta olan ölçekler hem ulus-devlet üstüdür, hem de ulus-devlet altıdır. Ulus-devlet altı ölçek ile kastedilen yerel ölçektir. Yerel ölçek (kentler, yöreler, bölgeler) daha önce ulus-devletin mekansal bütünlüğünün birer parçası olarak tanımlanmaktaydı. Ancak küreselleşme ile birlikte bu yerellikler ülke bütünlüğünden kopmuş ve kendileri küreselleşme sürecine katılmaya başlamışlardır. Bu şekilde günümüzde küreselleşme, yerelleşme ile birarada ilerlemektedir. Bu iki mekansal ölçek oluşumu, birbirlerine zıt değil; aksine birbirlerini geliştiren ve tamamlayan süreçlerdir. Bu sebeple literatürde sıkça “küre-yerelleşme” ve “küre-kentleşme” kavramlarına rastlanır. Bu şekilde en çok tartışılan konuların başında ölçeklerin göreceleşmesi ve bu ölçekler arasındaki ilişkinin yapısı gelmektedir³.

Üzerinde sıklıkla durulan bir diğer konu yerel ölçekler arasındaki rekabettir. Yerellikler arasındaki bu rekabet, küresel sermaye akımlarını hangi yerel mekanın çekeceğine dair bir yarıştır. Böyle bir rekabet ortamında her bir yerellik, kendi mekanını sermaye için en uygun ve en karlı hale dönüştürme çabası içindedir.

³ Örnek olarak bkz. Yazar, B., A. Özkazanç (der) (2005) *Bob Jessop: Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 276

Böylece yerellikler dış yatırım teşviklerini çoğaltarak, vergileri düşürerek, uygun bir iş atmosferi ve alt yapı sistemi hazırlayarak, her an başka bir yerele kaçabilecek olan küresel sermayeyi kendi mekanlarına çekmeye çalışırlar.

Bu çalışma ise sermaye ve mekan konusunu, kapitalizm ve mekanın karşılıklı yeniden üretimi çerçevesinde ele alacaktır. Kapitalizm için mekanların düzenlenmesi ve yeniden üretimi, kendi yeniden üretimini gerçekleştirmesi açısından zorunlu bir unsurdur. Bu yeniden üretimin ardında, sermayenin karlılığı ve daha fazla sermaye birikimini gerçekleştirme saiki vardır. Bu amaçla sermaye sadece toplumsal mekanı değil, uluslararası mekansal ilişkileri de düzenler ve yeniden üretir. Mekanların düzenlemesi sermayenin ikili hareketi sonucunda gerçekleşir. Bu ikili hareket, sermayenin mekansal yayılması ve yoğunlaşmasıdır. Bu ikili dinamik birbirlerine zıt / çelişik değildir; aksine birbirlerine bağlıdırlar. Mekanları düzenleyen bu ikili dinamiğin sonucu, mekanlar arasındaki eşitsiz ve bileşik gelişimdir.

Bu bağlamda çalışma iki ana bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde sermayenin mekanları düzenleyişi ve bu düzenleyişin sonuçları kuramsal açıdan incelenecektir. İkinci bölümde ise 1970 sonrasında gelişmeye başlayan esnek birikim döneminde mekanların düzenlenmesinin aldığı özgün biçim, toplumsal sonuçları ile birlikte ele alınacaktır.

Kapitalizm ve mekan konusu üzerine geniş bir literatür olsa da, bu çalışmaların kimi eksiklikleri vardır. Konuyla ilgili yayımlanmış çok sayıdaki eserin büyük bir kısmı, birbirlerinin tekrarı olma niteliğini taşımaktadır. Bu tekrar sebebiyle aynı sorunların benzer biçimde ele alındığını, hatta aynı örneklerin kullanıldığını görmek mümkündür. Bu durum, konuyla ilgili yapılan bir durum saptamasının (mesela, günümüzde bir “küresel kent sistemi” oluştuğunu dair durum saptamasının)

bir çok kişi tarafından tekrarlanarak meşrulaştırılmasına yol açarken; bazı sorular yanıtız kalmaktadır. Bu tür sorunlardan ötürü bu çalışma, varsayımlarını kendi oluşturan ve bu varsayımların tutarlılığını maddi hayatın gerçekliği içinde sınamaya çalışan bir deneme niteliğindedir. Bu sebeple çalışma, kapitalizm ve mekan arasındaki ilişkinin özellikleri kadar, bu ilişkinin nasıl irdelenmesi gerektiğine dair sorular üzerinde de duracaktır.

Bu nedenle çalışma, sorunu me kavuşturma ve konuyla ilgili tüm soruları yanıtlama girişiminden çok, ele alınan konuyla ilgili sorun alanlarını belirleme amacındadır. Çalışmada sorunla ilgili tüm konuları ele almak elbette mümkün olmayacaktır. Eksik bırakılan konuların başında devlet ve ideoloji gelmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde, kapitalizm ve mülkiyet ilişkilerinin açıklanması esnasında değinileceği üzere feodalizm ve daha önceki ilkel kabile toplumlarında doğrudan üreticiler, üretim aracı olan toprağa dolaysız ulaşma olanağına sahipti. Bu durum, aynı zamanda siyasal erkin meşruiyetinin temelini de oluşturmaktaydı. Çünkü, reticinin toprakla birliğini sağlayan, toprağın sahibine olan hukuksal ve siyasal bağlılığıydı. Bu sebeple toprak sahibine boyun eğmesi, üreticinin maddi hayatını üretmesi için bir zorunluluktur. Böylece siyasal erke bağımlılık, üreticinin üretim aracı olan toprağa ulaşımı dolayımıyla maddi bir temele sahip oluyordu. Kapitalist retim tarzında toprağın, toplumun belirli bir sınıfı tarafından özel mülkiyet haline getirilmesi ile birlikte üreticiler ile başta toprak olmak üzere bütün üretim araçları ayrıldı. Artık toprağın sahibi doğrudan siyasal bir g değil; bir kısım kişilerdir. Bu kişilerle doğrudan üreticiler arasındaki ilişki siyasal olmaktan çok, ekonomiktir. Bu durumda üreticilerin toprağa yeniden ulaşımı, üreticiler ile toprak sahipleri arasındaki ekonomik bir meseleye dönmüş ve piyasa dolayımıyla

gerçekleştirilmeye başlamıştır. Böylece toplumun üretici kesiminin toprakla kurduğu ilişki siyasal özelliğini yitirmiş; üreticiler ile siyasal erkin birliğinin nesnel temeli ortadan kalkmıştır. Öyleyse kapitalizmin gelişmesiyle toplumun üretici kesiminin siyasal erke boyun eğmesinin maddi temeli de yok olmuştur. Bu durumda siyasal erk toplumun çoğunluğunu oluşturan üreticilerin kendisine itaatini nasıl sağlayacaktır? Eğer çalışmada bu konu da ele alınmış olsaydı, konuyu ideoloji sorunsalı bağlamında tartışmak gerekirdi. Bu sebeple, öyle gözükme de kapitalizmin mekanı, siyasal bir mekandır ve kapitalizmin mekansal belirleniminin kendisi, kapitalizmin iktidarını da içerisinde barındırmaktadır. Tez için de geçerli olan *zaman ve mekan* sınırlamalarından dolayı siyasal iktidar ve mekan konusunun incelenmesi bir başka çalışmanın konusu olacaktır.

I) KAPİTALİZM VE MEKAN

I-A) MEKAN VE MEKANIN ÜRETİLMESİ

Toplum bilimlerinin kullandıkları kavramları tanımlamanın zorluğu, sadece objektif, değer yargısı içermeyen bir tanımlamanın mümkün olmamasından kaynaklanmaz. Aynı zamanda bu kavramların tek başlarına ele alınmayan, dinamik ve değişken olgulara ait kavramlar olmalarından da kaynaklanır. Toplumsal bütünlük içinde hiçbir olgu soyutlanmış olarak tek başına var olmadığı gibi, kavramlar da tek başlarına anlam kazanmazlar. Her kavram ancak kendi bağlamı içinde, başka kavramlarla tanımlı ve anlamlıdır. Mekan kavramı da bu açıdan bir istisna değildir. Nitekim mekan kavramı tek başına ortaya çıkmamış; birçok başka kavram ile birlikte kullanılmıştır. Bunların arasında “yer”, “doğa”, “bölge”, “ortam”, “toprak” ve “alan” sayılabilir. Bu kavramların hepsi mekanla ilgili kavramlardır. Mekan bazen toprak, bazen de doğa olur. Bu sebeple bir kavramın tanımlanmasında diğerlerine referans verilmesi gerekir.

Yer bir kişi ya da nesnenin kapladığı, coğrafi mekanın belirli bir parçasıdır⁴. Türkçe’de yer kavramı, mahal ve mekan kavramlarının eş anlamlısı olarak kullanılmaktadır⁵. Mekan, yerlere ayrılarak düzenlenir. Bu yerler içlerinde, toplumsal ilişkilerin ve kimliklerin oluştuğu belirlenimler olarak düşünülür. Bu sebeple yer, insana ve topluma aittir; ve yine bu sebepten tektir, biriciktir. Yerle ilgili tanımlamalar ne kadar öznelse, mekan da o kadar soyut ve evrensel olarak

⁴ Johnston, R. J.(der) (1981). *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell Publishers, s. 254

⁵Türk Dil Kurumu (2005).*Türkçe Sözlük*. Ankara, s. 2167

betimlenir⁶. *Topraksallık / teritoryallık*, bir kişi, grup, yahut piyasa gibi kurumların, örgüt ya da devletin kapladığı mekan parçasıdır. Teritoryallık yer, bölge gibi mekansal kavramların eş anlamlısı olarak kullanılır⁷. *Doğa* ise hem insan eylemleriyle değiştirilmemiş, yani insan ve topluma dışsal olan bir bölge olarak; hem de insanın da bir parçası olduğu fiziksel dünya olarak tanımlanabilir⁸.

Kavramların daimi olarak birbirlerine referans vererek tanımlanmalarının bir sonucu (belki de bir sebebi) olarak doğa bilimleri ve toplum bilimleri ile uğraşan bilim adamlarının da bu kavramları, aralarında hassas bir ayırım gözetmeden kullandıkları görülür. Mesela Yusuf Alp'in aktardığına göre⁹ coğrafyacıların çoğunun yaptığı gibi Fransız coğrafyacı J.B. Garnier de “ortam” ve “mekan ” kavramlarını eş anlamlı olarak kullanmıştır. David Harvey *Spaces of Capital*' da “yer” ve “mekan” kavramlarını birbirlerinin yerine kullanırken¹⁰, Alp ise “mekan” ile “coğrafya” kavramları arasında fark gözetmez¹¹. Garnier' e göre coğrafi kavramların hiçbirisi verili değildir; her biri doğa üzerindeki insan eylemlerinin ürünüdür. O halde *doğa* insan eylemlerinin sonucunda *coğrafi* olana dönüşür¹².

Tanımlara bakıldığında dikkati çeken ilk nokta, mekanla ilgili kavramların ve bu kavramlar arasındaki ilişkinin odak noktasını insan (ya da toplum) ile mekan (ya da doğa) arasındaki ilişkinin oluşturduğudur. Mekanın ve diğer mekansal

⁶ Johnston, R. J. , D. Gregory, G. Pratt, M. Watts (der)(2000). *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell Publishers, s. 582

⁷ ibid., s.824

⁸ ibid., s.537

⁹ Garnier, J. B. (1971). *Geographie: Methodes et Perspectives*, Paris: Masson, s. 56' dan aktaran Alp, Y. (Şubat 1978). *Marksist Açıdan Coğrafi Mekan*. Birikim, Sayı 36, s.32

¹⁰ Harvey, D.(2001). *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. Londra: Routledge, s.94

¹¹ Alp, Şubat 1978: 35

¹² Garnier, 1971'den aktaran Alp, 1978: 32

kavramların ne ifade ettiği, insan ve mekan arasındaki ilişkinin kurulmasıyla anlaşılır hale gelir.

İlk mekan kavramlaştırması mekanı mutlak olarak algılar. Buna göre doğayı ve mekanı, insanoğlunun duyumsayabildiği, ayırt edebildiği maddelerle olan ilişkileri doğrultusunda anlamak yanlıştır. İnsanın duyumsayabildiği, deneyimleyebildiği mekan dışında da bir mekan vardır ve bu mekan, insan etkinlikleri de dahil olmak üzere, kendi üzerindeki her türlü nesneden bağımsızdır. Mekan hiçbir dışsal şeyle ilişkisi olmadan, kendi doğası itibariyle verili bir gerçekliktir, her zaman aynıdır ve hareketsizdir. Bu sebeple bu mekan anlayışına “mutlak mekan” denmektedir¹³. Fiziksel doğanın evrensel olduğuna dair düşünüşün arkasında işte bu mutlak mekan anlayışı vardır.

Mutlak mekan anlayışına göre mekan, insan eylemlerinin gerçekteştiği boş bir alan, bir haznedir. İnsan ve insan etkinlikleri ile doğa, birbirlerinden keskin çizgilerle ayrıştırılmıştır. Bu ayrıştırmanın sonucunda doğa, topluma dışsallaştırılmıştır. Doğa fiziksel, biyolojik ve coğrafi fenomenlerin dünyası olarak doğa bilimlerinin; toplumsal pratikler (devlet, hukuk, kültür, üretim gibi) ve tarih ise toplum bilimlerinin alanı olarak kabul edilir. Özne-nesne ayrışmasına tekabül eden bu ayrım da insan özne, doğa ise insandan bağımsız nesne durumuna gelir.

Mekanın “fiziksel mekan” olarak insandan soyutlanması, insana ve topluma özgü ayrı bir “toplumsal mekanın” kurgulanması için zemin hazırlamıştır. Buna göre, insan ve toplumsal pratikler mutlak mekanın içinde; ancak ondan ayrı bir mekan oluřturur¹⁴. Bu toplumsal mekan evrensel değildir. Farklı toplumlar mekanı farklı

¹³ Smith, N.(1990). *Uneven Development: Nature, Capital and The Production of Space*, Oxford: Basil Blackwell, s. 67-68

¹⁴ Işık, O. (Güz/Kış 1994). *Değişen Toplum/Mekan Kavrayışları: Mekanın Politikleşmesi, Politikanın Mekansallaşması*. Toplum ve Bilim, Sayı 64-65, s. 17

şekilde kullanır ve organize ederler. Buna göre mekan da farklı toplumlarda, özgül toplumsal biçimler kazanır. Bu sebeple toplumsal mekan aynı zamanda görece mekandır¹⁵. Toplumsal mekan, bilinçli insan eyleminin ve toplumun ürünüdür. Bu şekilde bir kavrayış mekanı, kendisini oluşturan toplumsal olgulara indirgemektedir¹⁶.

Mutlak mekan anlayışı ve toplumsal / görece mekan kurgulayışı toplum ve mekan arasındaki ilişkinin tartıldığı terazide, zıt kefelere ağırlık vermişlerdir. Ancak her ikisi de birbirlerinin türevidir; çünkü aynı yöntemi paylaşırlar. Her iki mekan anlayışı da başlangıç olarak mekan ve toplumu farklı gerçeklikler olarak ayırıştırır; sonra aralarındaki ilişkiyi tanımlamaya çalışır. Bu tanımlama çabasının sonucunda mutlak mekan insandan soyutlanmış doğaya; toplumsal mekan ise doğadan soyutlanmış insana ulaşır¹⁷. Açıktır ki, insan-doğa ve özne-nesne ayrımını temel alan yöntemlerin, sonuçta bu ikilikleri aşarak bir bütünlüğe ulaşmaları beklenemez.

Toplum ve mekanın birliğini göstermekte “mekanın üretilmesi” kavramı önemli bir araçtır. Başlangıç olarak toplum ve mekanı ayırıştıran yaklaşımların aksine bu kavram aracılığıyla yapılmak istenen, toplum ile mekan arasındaki karşılıklı etkileşimi göstermek değildir. Mekanın üretilmesi kavramı, insan pratiğinin ve mekanın karşılıklı yeniden üretildikleri ve birlik sergiledikleri düşüncesine dayanır. Bu kavramın temelinde doğanın ve insan pratiğinin bir bütünlük oluşturduğu,

¹⁵ Smith, 1990: 74. Bu yaklaşım, aynı zamanda hümanist coğrafya anlayışının benimsediği yaklaşımdır. Coğrafya disiplinin konuyu ele alışı için bkz. Işık, Güz/Kış 1994: 17

¹⁶ Şengül. T.(2000). “Siyaset ve Mekansal Ölçek Sorunu: Yerelci Stratejilerin Bir Eleştirisi ”, içinde, Tonak, E.A. (der). *Küreselleşme: Emperyalizm, Yerelcilik, İşçi Sınıfı*, Ankara: İmge Yayınları, s. 123

¹⁷ Mutlak mekana anlayışı evrensel, değişmeyen doğa kanunları bulma çabasındaki Newton’un mekanik fiziğiyle; toplumsal (görece) mekan anlayışı ile Hegelciler’ in tüm doğayı insana ve insan bilicine indirgeyen idealist yaklaşımıyla özdeşleştirilmektedir.

karşılıklı olarak birbirlerini dönüştürdükleri ve yeniden ürettikleri görüşünü temel alan bir doğa felsefesi vardır. Bu felsefeyi Karl Marx ve Friedrich Engels'in Alman idealizmi ve Feuerbach eleştirisinde; ve ayrıca tarihsel materyalizm anlayışlarında bulmak mümkündür.

Materyalizm, insan düşüncesinden bağımsız dışsal bir dünya; insan emeğinden bağımsız bir doğa olduğu varsayımını temel alır. Doğa, insan ve insan düşüncesinden ayrı ve ondan önce gelen bir ontolojik varlıktır. Alman İdeolojisi'nde yer alan çeşitli anlatımlar bu görüşü doğrular:

“Burada, doğaldır ki, ne bizzat insanın fiziki yapısını, ne de insanların tamamen hazır buldukları doğal koşulları, jeolojik, orografik, higrografik, iklimatik ve öteki koşulları derinliğine inceleyemeyiz. Her tarih yazımı, bu doğal temellerden ve tarih boyunca insan eyleminin bu temellerde meydana getirdiği değişikliklerden hareket etmek zorundadır.”¹⁸ . Yine;

“İnsanların kendi geçim araçlarını üretiliş tarzları, herşeyden önce doğada hazır buldukları ile yeniden üretmeleri gereken geçim araçlarının doğasına bağlıdır.”¹⁹

Katı bir materyalizm anlayışı, tüm toplumsal gerçekliğin doğa tarafından belirlendiğini; var olan her şeyin kökenin ve gelişiminin doğal koşullara bağımlı olduğunu savunabilir²⁰. Marx'ın materyalizmi ise bu tek taraflı belirlenimi reddeder ve toplum ile doğa arasında diyalektik bir belirlenim olduğunu savunur. Toplumsal biçimlerin yeniden üretimi ve dönüşmesinde insanın dönüştürücü eyleminin rolüne

¹⁸ Marx, K., F. Engels (2004). *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*. Ankara: Sol Yayınları, s. 39

¹⁹ ibid.

²⁰ Burkett, P. (2004). *Marx ve Doğa: Al-Yeşil Bir Perspektif*. Ankara: Epos Yayınları, s. 29

önem verilir. Benzer şekilde doğa ilişkileri de pratik insan eylemi yoluyla kurulmuş ilişkiler olarak düşünülür²¹.

Doğa ve insan arasındaki karşılıklı etkileşimi sağlayan geçim araçlarının, yani insanın maddi hayatını sürdürmesi için gerekli olan araçların, üretimidir. Bu geçim araçlarının sağlanması ise doğayla karşılıklı üretici etkinliğe girilmesi ile mümkündür. Bireylerin ilk eylemi, insanları hayvanlardan ayıran ilk eylem, sanıldığı gibi insanların düşünmesi değil, insanların kendi geçim araçlarını üretmeye başlamalarıdır²². O halde Marx' ın materyalizminin geçim araçlarının üretimi üzerine odaklandığını söylemek yanlış olmaz²³.

İnsan geçim aralarının üretiminde dış dünyayı kullanır. Bu dış dünyanın yokluğunda gereksinimler ve maddi hayat karşılanamaz²⁴. 1844 *Elyazmaları*' nda değinildiği gibi "[i]şçi, doğa olmadıkça, *duyulur dış dünya* olmadıkça, hiçbir şey üretmez. Doğa, işçi emeğinin içinde gerçekleştiği, işçinin içinde etkin olduğu, ona dayanarak ve onun aracıyla ürettiği maddedir....."²⁵. Doğa insana hem geçim araçlarını sunar; hem de insanın maddi hayatını üretme etkinliğinin nesnesidir.

Bu üretim esnasında yalnızca insanın fiziki yaşamı değil, entelektüel yaşamı ve bilinci de üretilir. İnsan kendi bilincine, geçim araçlarını üretmeye başladığı andan itibaren varır. Mesela insanın kendisini hayvanlardan ayırt etmeye başlaması, geçim

²¹ Foster, J.B. (2001). *Marx'ın Ekolojisi: Materyalizm ve Doğa*. Ankara: Epos Yayınları, s.18

²² Marx, Engels, 2004: 39'da dipnot olarak verilmiştir.

²³ Burkett, 2004: 37

²⁴ Foster, 2001: 116

²⁵ Marx, K. (1993). *1844 Elyazmaları: Ekonomi Politik ve Felsefe*. Ankara: Sol Yayınları, s. 141. Vurgu orijinal metinde yer almaktadır.

araçlarının üretimi esnasında olur²⁶. Bu sebeplerden dolayı Marx doğanın, insanın inorganik bedeni olduğunu savunmuştur²⁷:

“....Doğa insanın *inorganik* bedenidir, demek insan bedeninin dışındaki doğayı ifade eder. İnsan doğadan *yaşar*, yani, doğa onun *bedenidir*, ve ölmeyecekse doğayla sürekli bir diyalog sürdürmelidir. İnsanın fiziksel ve zihinsel hayatının doğaya bağlı olduğunu söylemek, doğanın kendi kendisine bağlı olduğunu söylemektir, çünkü insan doğanın bir parçasıdır.”²⁸

O halde insanın emek gücü, doğanın gücüdür. İnsanla doğa arasındaki metabolizma emek üzerinden kurulmuştur. Ancak insan emeği, bireysel üretim esnasında değil; belirli toplumsal ilişkiler içinde meydana gelir ve evrilir²⁹. Emek, ancak toplumsal iş bölümüne tabi olduğu ve onun bir parçasını oluşturduğu sürece bir üretici güç olur; emek ancak toplumsal iş bölümünün parçası olarak toplumun yeniden üretimine katkıda bulunur. Bu sebeple insan emeği doğal olduğu kadar toplumsaldır da. İnsani üretim etkinliği de toplumsal üretim ilişkileri ve doğanın nitelikleri tarafından beraber oluşturulur³⁰. O halde geçim araçlarının üretilmesi eylemi, hem toplumsal, hem de doğal bir etkinliktir³¹.

Marx’ a göre, insani üretim bir kez toplumsal üretim olarak görüldüğünde, salt doğal koşullar ya da doğal sınırlamalardan söz edilemez. *Özgül toplumsal*

²⁶ Marx, Engels, 2004: 39

²⁷ Marx. K. (1974) *Early Writings*. New York: Vihtage, s. 328’ den aktaran Foster, 2001: 111. Benzer tümceleri *1844 Elyazmaları*’nda da bulmak mümkündür: “.....doğa insanın ölmek için kendisi ile sürekli bir süreç sürdürmesi gereken bedenidir. İnsanın fizik ve entelektüel yaşamının doğaya sıkı sıkıya bağlı olduğunu söylemek, doğanın kendi kendine sıkı sıkıya bağlı olduğunu söylemekten başka hiçbir anlama gelmez; çünkü insan doğanın bir parçasıdır.” (Marx, 1993: 145)

²⁸ Burkett, 2004: 38

²⁹ ibid., s. 65

³⁰ ibid., s. 67-69

³¹ Foster, 2001: 163

ilişkiler, hangi doğal koşulların kullanım değeri sayılacağı ve hangilerinin zenginlik üretimine sınırlamalar getireceğini belirler³². İnsan ve doğanın ilişkisi “....özgül tarihsel biçimlerde toplum aracılığıyla kurulan bir ilişki” haline gelir³³. Toplumsal üretim ilişkileri ise, belirli tarihsel koşulların sonucudurlar ve tarihsel koşullarla birlikte değişir, dönüşürler. Bu sebeple toplumsal üretim etkinliğine *tarihsel* olarak yaklaşılmalıdır. O halde, doğa ve insan arasındaki ilişki, toplumsal bir ilişki olduğu için aynı zamanda tarihsel bir özellik de kazanır. Başka bir deyişle, doğayı tarihsel yapan, toplumsal olmasıdır. Toplum dolayısıyla doğa, insanlık tarihinin bir parçası haline gelir. Böylece insanlık tarihi ile doğa tarihi birleşir ve ortaya tek bir bilim çıkar; o da tarihtir.

“Biz, yalnız bir tek bilim tanıyoruz, o da tarih bilimidir. Tarih iki yönden incelenebilir. Tarihi, doğa tarihi ve insanların tarihi diye ikiye ayırabiliriz. Bununla birlikte, bu iki yön birbirlerinden ayrılmazlar; insanlar var oldukça insanların tarihi ile doğanın tarihi karşılıklı olarak birbirlerini koşullandırır.....”³⁴

Marx, Feuerbach eleştirisinde “[z]aten insanların tarihinden önce gelen bir doğa, hiç de Feuerbach’ın içinde yaşadığı doğa değildir”³⁵ demek ve böyle bir doğanın Feuerbach için mevcut olmadığını belirtmektedir. Benzer bir şekilde toplum, tarih ve doğanın birliği, kiraz ağacı örneği üzerinden gösterilmiştir.

“Herkes bilir ki, kiraz ağacı hemen bütün meyve ağaçları gibi, yalnızca birkaç yüzyıl önce *ticaret* yoluyla bizim enlemimize nakledilmiş ve belirli bir

³² Burkett, 2004: 43

³³ *ibid.*, s. 29

³⁴ Marx, Engels, 2004: 38’de dipnotta yer almaktadır.

³⁵ *İbid.*, s. 51

toplumun belirli bir çağdaki bu eylemi sayesinde ki, kiraz ağacı Feuerbach için “duyumsal kesinlik” haline gelmiştir.”³⁶

O halde Feuerbach ve Feuerbach’ ı doğuran toplum için kiraz ağacı 17.yy sonrasında *var olmuştur*.

İnsanlık tarihi ise, değişen toplumsal üretim ilişkileri çerçevesinde ele alınmaktadır. Toplumsal üretim ilişkileri ile birlikte tarih değiştikçe, doğa da değişime uğrar ve yeniden üretilir. O halde çevrede gözlemlenebilen doğa ezelden beri var olmamıştır, tarihsel bir üründür; birbirini izleyen insan kuşaklarının etkinliklerinin sonucudur³⁷.

Ancak tarih boyunca toplumsal üretimi şekillendiren, doğrudan üreticiler ile ürüne el koyanlar arasındaki ilişki olmuştur. Bu sebeple tarih, toplumsal sınıflar arasındaki ilişkinin tarihidir. Doğa da bu tarihin bir parçası olduğu ve insanla doğa arasındaki ilişki toplum tarafından dolayımlandığı için, insan ve doğa arasındaki ilişki de sınıfsal özelliklere bürünür³⁸.

İşte “mekanın üretimi” kavramının arkasındaki doğa felsefesi budur. Bu kavramı ilk olarak Fansız marksist düşünür Henri Lefebvre kullanmıştır. Doğa ve insan arasındaki birliğin türevi olarak mekan, toplumsal olarak üretilmektedir; bir toplumsal faaliyetin ürünüdür. Mekanın ve toplumun karşılıklı üretimini sağlayan ise toplumsal üretim ilişkileridir. Lefebvre’ in dediği gibi her bir üretim biçimi kendi özgül üretim ilişkileri temelinde, kendi mekanını sunar³⁹. Kapitalizm de mekanları kendi gereksinimlerine göre biçimlendirir. Fransız düşünüre göre günümüzde mekanların üretiminin arkasında asıl olarak kapitalist toplumsal üretim ilişkilerinin

³⁶ Ibid., s. 50, vurgu orjinal metinde yer almaktadır.

³⁷ Foster, 2001: 162

³⁸ Burkett, 2004: 41

³⁹ Lefebvre, H.(1994). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell, s. 31-32

yeniden üretimi vardır. Kapitalist toplumsal üretim ilişkileri, hem üretimin toplumsal ilişkilerini (yaş, cinsiyet, aile gibi), hem de maddi üretim ilişkilerini (işbölümü ve bu işbölümünün hiyerarşik toplumsal işlevler şeklinde örgütlenmesi gibi) içerir. Bu iki kümenin yeniden üretimi fabrikada ya da toplumda değil, bir bütün olarak mekanda gerçekleşir. Lefebvre'e göre mekan, toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin yeridir. Bu sebeple kapitalizm kendisini yeniden üretirken, mekanı da bir bütün olarak yeniden üretmek zorundadır.

Kapitalizmin mekanları nasıl ve neye göre ürettiği konusu ileride ele alınacak. Ancak kapitalizmin ve kapitalizmi tanımlayan sermayenin tarih sahnesine çıkması da özgün mekansal koşulların bir ürünüdür. Bu mekansal koşullar kapitalizmin kendisini yeniden üretmesinin de *sine qua non* unsurlarıdır. Bu sebeple sermaye, içine sızdığı tüm toplumlara bu mekansal belirlenimleri taşımak ve toplumları bu mekansal ilişkiler temelinde dönüştürmek zorundadır. Sermayeyi ortaya çıkaran bu belirlenimlerin ilki kapitalist toprak mülkiyeti; ikincisi teritoryal, ya da mekanda sabitlenmiş devlettir. Kapitalizmin mekanda yarattığı bu farklılaşmanın belirginleştirilmesi için kapitalizmi, içinden türediği feodal üretim biçimi ile karşılaştırmak yerinde olacaktır.

I-B) KAPİTALİST TOPRAK MÜLKİYETİ VE KAPİTALİST DEVLETİN MEKANSALLIĞI

Toprak, tarih boyunca üretimin temeli olmuş ve toplumsal ve siyasal hayatın organizasyonunda kurucu bir rol üstlenmiştir. Toprağın böylesi bir kurucu rol üstlenmesinin arkasında mülkiyet ilişkileri yatar. Toprağın mülkiyeti farklı tarihsel

Üretim koşullarına göre farklı biçimler almıştır. Toprak mülkiyetinin (ve genel olarak bütün üretim araçlarının mülkiyetinin) biçimi üreticinin, üretim koşullarıyla olan ilişkisini belirler. Başka bir ifade ile mülkiyet, üreticinin kendi kendine yeterli olup olmayacağını tayin eder.

Toprağın mülk edinilmesi kapitalizm ile birlikte ortaya ık mış bir olgu değildir. Mülkiyet ilkel kabile toplumlarından beri vardır. İlkel toplumlarda mülkiyet insanın kendi varlığının bir koşulu olarak doğmuş ve insan mülküne kendi bedeninin bir uzantısı, inorganik bedeni olarak bakmıştır. Ancak toprağın mülkiyeti bireye değil, topluluğa ait olmuştur. Toprak, topluluk tarafından ortaklaşa mülk edinilmiş, ortaklaşa işlenmiş ve ürün ortaklaşa bölüşülmüştür. Bu mülkiyet sistemi içerisinde birey, bir topluluğun parçası olduğu için toprağın zilyetliğine sahipti. O halde birey için üretimin önkoşulu, bir topluluğun yesi olmaktı.⁴⁰ üreticiler, toplum yesi olmanın dışında hiçbir dolayımına gerek kalmadan üretim araçlarına doğrudan erişebilirlerdi. Bu sebeple ilkel toplumlarda Marx mülkiyeti, ortak bir dilin kullanımına benzetmiřtir⁴¹.

Feodal toprak mülkiyetinde ise toprak, *serfin* (köylünün) karşısına siyasi gücü elinde tutan birkaç toprak beyinin kişiliğinde ık mıştır. Toprak, insanlar üzerinde kurulan egemenliğin bir parçası haline gelmiştir.⁴² Feodal toprak mülkiyetinde bey, mülkün efendisidir. Ancak, ilkel / kabile tarzı üretim koşullarını oluşturan mülkiyet yapısı, üretici ve toprak arasındaki ilişkisi itibariyle değişmemiştir. Serfler feodal mülkiyet biçiminde yine bireysel mülk sahibi değil; birer zilyetliklerdir. Ancak bu sefer toprak bir egemenlik unsuru olduğu için,

⁴⁰ Marx, K.(1999a). *Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri*, Birinci Kitap. Ankara: Sol Yayınları, s. 383-384

⁴¹ *ibid.*, s. 382

⁴² Marx, 1993: 132

topluluğun ve de topluluğun birliğinin kurucusu olan feodal beyin kölesidirler⁴³. Feodal beyin gücü, toprağın sahibi olmasından kaynaklandığı için, serfler aslında toprak mülkiyetinin kölesidirler. Bu sebeple toprağı işleyen serfler ile toprak arasında ayırım yapılmaz. Serf, toprağına bağılıdır, toprağın bir ekidir; öyle ki toprak, üzerindeki serfler ile birlikte devredilir. Bir açıdan bakıldığında serfin toprak sınırları içine hapsediğı bile söylenebilir⁴⁴.

Feodal beylik sisteminde her feodal bey toprağı *manor* adı ile *vassal*'a kiralar. Vassal toprağın işlenmesini serflere, bırakır. Toprak serflerin ortak kullanım alanıdır. Vassal bir taraftan serflerin ve toprağın güvenliğinden sorumludur ve bunun karşılığında serflerin ürettiğı ürünün bir kısmına el koyar. Bir yandan da gerektiğı zaman feodal beye asker ve vergi sağlar. Beylik sisteminin ilk özelliğı parçalara ayrılmış bir toprak mekanıdır. İkinci özelliğı ise tek bir manor üzerinde serf, vassal ve toprak beyinin oluşturduğu, hiyerarşik olarak düzenlenmiş egemenlik katmanlarının varlığıdır. Bu sebeple aynı toprak parçası üzerinde farklı yetki alanlarının üst üste bindiğı söylenebilir.

Feodalizmde askeri, hukuki ve siyasi sistemin merkezinde toprak yer alır. Toprağın işlevi ve konumu, yasal, geleneksel ve dini kurallarla belirlenmiştir. Feodal bey ile toprak arasında salt ekonomik maddi zenginlik ilişkisi dışında bir ilişki vardır. “Toprak sahibi ile bireyselleşir, sahibinin düzeyindedir, onunla birlikte baronluk ya da kontluk, onun ayrıcalıklarına, yargılama yetkisine, siyasal bağlantılarına vb. sahiptir.”⁴⁵ Törelere, yasalar....vb. bir topraktan ötekine değışir, toprak parçasına özgü

⁴³ Marx, 1999a: 385

⁴⁴Hunt, E. K.(1990). *Property and Prophets: The Evolution of Economic Institutions and Ideologies*, New York: Harper and Row Publishers, s. 4

⁴⁵ Marx, 1993: 133

oldukları için onunla aynı şeymiş gibi görünürler⁴⁶. Bu sebeple toprağın mülkiyeti yalnızca son derece istisnai koşullar altında devredilebilir. Toprağın devredilebilir olup olmadığı, kime ve hangi kısıtlamalarla devredileceği gibi konular siyasal, hukuki ve askeri kurumların düzenlemesine tabidiler. Bu özelliğiyle toprak, ticaret dışıdır; alınıp satılamaz⁴⁷.

Toprağı işleyen serfler ile artı ürüne el koyan feodal beyler yahut yönetici zümre arasındaki ayrım, feodalizmin sınıfsal yapısının belirleyicisidir. Bu sınıfsal ilişkiye niteliğini veren feodalizme özgü artı değere el koyma biçimidir. Serfler, beyin ve toprağın mülküdürler. Beyin karşısında uyrukluk, yükümlülük ilişkisi içindedirler. Beyin onların karşısındaki durumu siyasaldır. Bu sebeple toprakta üretim yapanların artığına el koyma da siyasal araçlar kullanılarak, ekonomi dışı yollarla yapılır. Bey toprak mülkiyetinden olabilecek en büyük yararı sağlamaya çalışmaz, ne varsa onu tüketir.⁴⁸ El konulan artı ürün miktarını yükseltmek gerektiği zaman da uygulanan siyasal ya da askeri baskıyı arttırır.⁴⁹ Bu sebeple feodalizmde ekonomik zor ile siyasal zor birlik sergiler.

Feodalizme özgü bu yapının çözülmesi ve kapitalizme geçişte önemli uğraklardan biri “çitleme” ya da diğer adı ile “toprak çevirmesi” dir. İlk kez İngiltere’ de başlayan ve 15. ve 16. yüzyıllarda doruk noktasına ulaşan çitleme, basit anlamıyla, toprağın fiziksel bir şekilde çitle çevrilmesidir. Çitleme ile daha önceden ortak kullanım alanı olan otlak ya da tarlalar parsellere ayrılmış ve her bir parsel soylular tarafından mülk edinilmiştir. Böylece çitleme, toprağın özel mülkiyete konu

⁴⁶ ibid.

⁴⁷ Polanyi, K.(2000). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Sosyal ve Ekonomik Kökenleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 116

⁴⁸ Marx, 1993: 133

⁴⁹ Wood, E.M.(2003b). *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış*, Ankara: Epos Yayınları, s. 106

olmasına yol açmıştır. Çitleme ile birlikte doğrudan üreticilerin toprak üzerinde hiçbir hak iddiası kalmamıştır. Bu sebeple çok sayıdaki köylü topraktan atılmış, uzaklaştırılmıştır⁵⁰.

Kapitalist özel mülkiyet, toprak üzerinde kurulmuş bir tekeldir. Bir tekel olmasının sebebi, toprak üzerindeki kontrolün dışlayıcı; üzerinde yalnızca mülk sahibinin söz söyleme hakkına sahip olduğu, diğer bütün bireylerin toprağa doğrudan erişimlerini yasaklayan, bir kontrol olmasıdır. Toprağın mülkiyeti aynı zamanda toprağın üzerinde ya da altında bulunan bütün hammadde ve doğal kaynakları da kapsar⁵¹.

Ancak toprak, köylülerin maddi hayatlarını devam ettirmeleri için gerekli olan temel üretim aracıdır. Feodalizmde köylülerin toprağa erişimlerinde hiçbir aracı ve engel olmadığından dolayı, kendi üretimleriyle hayatlarını devam ettirebiliyorlardı. Köylünün topraktan ayrılması ile birlikte, hayatını ürettiği üretim aracı elinden alınmış oldu. Bu durum köylünün kendi kendilerine yeterliliklerini yok etti. Bu şekilde Engels, kapitalist özel mülkiyetin üretimi iki karşıt kutba böldüğünü söylemiştir⁵²: doğal yan ve insanal yan. Bir taraftan insanın üretici eyleminin ilk koşulu topraktır. Diğer taraftan toprak da insan tarafından verimlileştirilmedikçe ölü ve kısır olarak kalacaktır. Ancak üretimin bütünlüğünün bozulmasıyla, üretimin bir tarafının diğerine ulaşması için, diğerini satın alması gerekmektedir.

⁵⁰ Polanyi, 2000: 74

⁵¹ Marx, 1999a: 390. Marx 1842 yılında Rheinische Zeitung gazetesinin editörlüğüne başladığı dönemde yazdığı “Odun Hırsızlarına Karşı Yasa Üzerine Tartışmalar” makalesinde toprak mülkiyetinin kapsamı konusunu ele almıştır. Prusya’ da eskiden ortak arazi olan, ancak artık özel mülk statüsüne sahip bulunan ormanlardan halk, yakacak ihtiyacını karşılamak için odun toplamaktadır. Ancak toprak sahipleri , toprakla birlikte toprak üzerindeki kuru ağaçların da sahibi oldukları için köylülerin yaptığı bu eylem hırsızlık olmuş ve cezalandırılmıştır (aktaran Foster, 2001: 104-105).

⁵² Engels, F. “Ekonomi Politikin Bir Eleştirisi Denemesi” içinde Marx, 1993: 369

Oysa köylünün, toprağı satın almasını sağlayacak parası ya da para için satacak her hangi bir mülkü yoktu. *Köylü*, satacak başka bir şeyi olmadığından dolayı emeğini satmaya başlamıştır. Emeğin satılmaya başlandığı andan itibaren emek gücü *ücretli emek* olmuştur. Ücret, emek gücünün satılmasının karşılığında emeğin aldığı para değeridir. Toprak da benzer bir şekilde satılır ve karşılığında rant elde eder. Rant toprağı ve toprak üzerindeki kaynakları kullanma hakkı karşılığında toprak sahibine ödenen paradır⁵³. Para karşılığında yapılan bu değişimin sonucunda, daha önceden kullanım değeri olan toprak ve emek, birer değişim değeri kazanmıştır⁵⁴. Böylece toprak, emeği de beraberinde sürükleyerek, alınıp satılabilen bir ticaret unsuru, bir meta, durumuna gelmiştir.

Meta pazar için üretilmiş mal ve hizmetlere denir⁵⁵. Bir mal ve hizmetin meta olabilmesi için iki koşul vardır. Bunlardan ilki, toplum tarafından üretilmesinin ve varlığının asli nedeni olan, bir gereksinimi karşılamasıdır. Bu ürünün kullanım değeridir. Diğer koşul ise ürünün piyasada değiştirilerek değerlendirilmesi, yani satılmasıdır. Bu ise ürünün değişim değeridir⁵⁶. Kapitalizmde hem emeğin varlığını sürdürebilmesi, hem de ürünlerin üretiminin devamı, para karşılığı değiştirilmelerine bağlıdır. Bu sebeple değişim değeri kullanım değerine egemen hale gelir. Bu noktadan sonra emeğin ve diğer metaların ne kadar ve nasıl üretileceğini belirleyen onların değişim değerleri olur. Üretim, toplumsal kullanım için değil, değişim değeri ve bu değişim değeri sonucunda elde edilecek para için yapılmaya başlanır.

Değişim değerinin hükümlerliği ile birlikte paranın da işlevinin değiştiği görülür. Kullanım değeri için üretimin gerçekleştirilmesi demek, üretimin üreticinin

⁵³ Harvey, D.(1982). *The Limits to Capital*. Oxford: Blackwell Publishers, s.330

⁵⁴ Marx,1999a: 398-399

⁵⁵ Gouverneur, J.(1997). *Kapitalist Ekonominin Temelleri*. Ankara: İmge Yayınları, s. 49

⁵⁶ ibid., s. 50

kendi kullanımına yönelik olması demektir. Bu durumda zorunlu ihtiyacı aşan fazlalık değişime konu olurdu. Para, bu değişime aracılık ederdi. Paranın elde yığılması para ile başka kullanım değerleri satın alınacağı içindi⁵⁷. Kapitalizmde ise para kendi başına bir zenginlik unsuru olmuştur. Hatta para, artık zenginlik tutkusunun bizzat kendisidir⁵⁸ ve sırf biriktirmek için biriktirilir. Paranın para-servet ve sermaye durumuna gelmesini sağlayan, özgür emek gücünü satın almasıdır. O halde toprağın özel mülkiyeti ve emeğin topraktan özgürleşmesi tarihsel olarak sermayenin varlığının ön koşuludur.

Sermaye, işte ancak bu tarihsel dönüşümden sonra, yani hayatta kalma çabası ile emeğin, ücretli emek olarak satılmasının koşulları oluştuktan sonra ortaya çıkmıştır. Para, ancak emeği satın aldığı zaman sermaye olmuştur⁵⁹. Öte yandan sermaye, yalnızca emeğin para karşılığında değişimi değildir. Sermaye, emeğin mülksüzlük koşullarını satın alma gücüne sahiptir⁶⁰. Bu yönüyle sermayenin kendisi üretici ve dönüştürücü bir güçtür; nüfuz ettiği tüm toplumsal üretim ilişkilerini kapitalist mülkiyet çerçevesinde yeniden düzenler. Bu sebeple toprağın özel mülkiyetinden başlayarak sermaye ilişkilerinin zaman içinde diğer üretim alanlarına yayılması, üretim araçlarının tümünün özel mülkiyete konu olmasını da beraberinde getirmiştir.

Toprakta çalışan üreticilerin ücretli işçiye dönüşmesi ile birlikte, toprak sahibi de kapitaliste dönüşür. Toprak sahibi artık gelir için değil, kar için üretmeye başlamıştır. Gerçekleştirdiği üretim ise, tüm ekonomi içindeki bir sektör olan “tarım”

⁵⁷ Burkett, 2004: 77

⁵⁸ Marx, K. (2005). *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*. Ankara: Sol Yayınları, s. 167

⁵⁹ Marx, 1999a: 403

⁶⁰ ibid., 396 ve 398

olmuştur. Toprak sahibi tarım yapan kapitaliste dönüşmüştür⁶¹. Toprak sahibi ile kapitalist arasındaki ayrımın kalkması ile birlikte, köylü ile manufaktür işçisi arasındaki ayrım da kaybolmuştur. Böylece tüm toplum ikili sınıf yapısına doğru evrilir: Üretim araçlarının mülkiyetine sahip olanlar ve olmayanlar⁶².

Bu şekilde kapitalizmde insan ile toprak (doğa) birbirlerinden ayrılır ve birbirlerine yabancılaşırlar. Bu yabancılaşma sonucunda doğa artık insanın inorganik bedeni olmaktan çıkar. İnsan, doğaya dışarıdan egemen olmaya (ve de sahip olmaya) çalışan bir varlık olur. İnsanın toprağa ve kendi inorganik bedenine yabancılaşması, farklı yabancılaşma biçimlerine de kaynaklık eder. İnsan, diğer insanlara da yabancılaşır. Toplumun üyelerini kendisiyle aynı cinsten olan temsilciler olarak değil, ayırık bireyler olarak görür. Üçüncü olarak insan kendi kendisine, kendi emeğine ve kendi ürettiği ürüne yabancılaşır. Bu kendi kendisine yabancılaşma sonucunda fiziki yaşamını sağlayabilmek için kendi insani özelliklerinden feragat eder⁶³.

Emek ve toprağın yeniden üretimlerini gerçekleştirmeleri için para karşılığı değiştirilmeleri gerektiği belirtildi. Bu değiş tokuş piyasada⁶⁴ gerçekleşir. Kapitalizmde piyasa, emek gücü ile üretim araçları arasındaki ilişkiyi değişim değeri üzerinden kuran bir aracı kurumdur. Bu sebeple emek gücü üretim araçlarına ulaşmak için piyasaya bağımlı hale gelir. Piyasa, bu özgül işlevini sermayenin doğuşuyla kazanmıştır.

⁶¹ Marx, 1993: 158

⁶² ibid., s. 138-139

⁶³ E. Bottigelli' nin *1844 Elyazmaları*' na yazmış olduğu sunuştan, Marx, 1993: 65

⁶⁴Yazı boyunca “piyasa” ve “pazar ” terimleri birbirleri yerine, eş anlamlı olarak kullanılmışlardır.

Asında piyasa alıcılarla satıcıların buluştuğu ve değişim ilişkisi içine girdikleri yer olarak neredeyse insanlık tarihinin başından beri vardır. Fernand Braudel' in anlattığı gibi kapitalizm öncesinde pazarlar kimi bulvarlarda, kasabalarda kurulurlar ve kaldırılırlardı. Bu pazarları dükkanlar ve gezgin satıcılar oluşturuyordu. Panayırlara ise dükkan ve satıcılara ek olarak, döviz ve senet satış işlemlerinin gerçekleştiği borsalar da katılırdı⁶⁵. Sonuçta ortaya pazar ve panayırların kurulmasıyla ün yapan (ve aynı zamanda önemli bir merkez haline gelen) kentler ve bulvarlar çıkmıştır: Lyons, Frankfurt, Venedik'te Piazza di San Marco ya da Rialto Meydanı⁶⁶ gibi. O halde kapitalizm öncesinde piyasa ve piyasa ilişkileri, toplumsal mekan ve zamanda sınırlı bir yeri ifade ediyordu. Piyasanın belirli bir yer ile özdeşliği, piyasa ve pazar kelimelerinin anlamında da gizlidir. Piyasa Latince cadde, avlu anlamlarına gelen *platea* kelimesinden türemiştir. Yine piyasa anlamına gelen *Piazza* kelimesi, İtalya ve diğer Avrupa kentlerinde açık şehir meydanı, açık pazarlar anlamında kullanılmıştır⁶⁷.

Kapitalizmle birlikte sadece piyasanın işlevi değil, piyasa ile mekan arasındaki ilişki de tamamen değişmiştir. Sermayenin toplumda yayılması, giderek daha fazla toplumsal ilişkinin değişim değeri ile tanımlanması ile olur. Değişim değeri kazanan her ilişki piyasaya bağımlı hale gelir ve piyasa ilişkileri içine çekilir. Böylece sermayenin yayılması piyasasının da genişlemesi ve giderek daha fazla ilişkinin piyasada değişim için üretilmeye başlanmasıdır. Bu eğilimin sonucu olarak

⁶⁵ Braudel, F. (1991). *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, s. 34

⁶⁶ ibid., s. 33 ve 36

⁶⁷ Gove, P. B. (der) (1993). *Webster's Third New International Dictionary*, Cologne: Könnemann, s. 1709' dan aktaran Ördek, A. (2005). *Kurgusal ve Tarihsel Bir Kategori Olarak Piyasa*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı' na sunulan yayımlanmamış yüksek lisans tezi, s. 121

“piyasa toplumu” ortaya çıkar. Piyasa, toplumsal kurallar ve ilişkiler doğrultusunda işleyeceği yerde toplumun kendisi piyasanın kurallarına tabi olmuştur. Kapitalizmde piyasa, toplum içerisinde *gömülü* olduğu yerden çıkmış ve topluma hükmetmeye başlamıştır⁶⁸. Bu durumda piyasa artık toplumsal mekan ve zamanda sınırlı bir bölgeyi ifade etmez; toplumsal mekanın bütünü piyasanın mekanı olmuştur. O halde denebilir ki kapitalizm, mekanı piyasalaştırmak, yani piyasa haline getirmek suretiyle dönüştürür. Kısaca, sermaye mekanı piyasa olarak kurgular.

Toplumsal mülkiyet ilişkilerinin dönüşümü ile birlikte artığa el koyma biçimi de değişti. Kapitalist mülkiyet düzenlemesi, üreticinin hayatını devam ettirmesiyle ilgili bir zorluk ortaya çıkardı. Bu durum, üreticinin çalışması için siyasal zora gerek duymayan bir ekonomik zor yarattı. Böylece feodalizmi niteleyen ekonomik zor ile siyasal zor, kapitalist mülkiyet düzenlemesiyle birbirlerinden ayrıldılar. Kapitalist özel mülkiyet ile mülk sahibi ve toprağı işleyenler arasındaki ilişki siyasal öğelerden kurtuldu ve salt ekonomik bir ilişki oldu⁶⁹. Feodalizmde el konulan artı ürün miktarını yükseltmek için, ekonomi dışı baskının arttırılması gerekliydi. Ekonomik zor ile birlikte üreticiden baskı yoluyla daha fazla artı ürün alma imkanı da ortadan kalktı. Toprak sahibinin daha fazla artı değere el koyması için topraktan daha fazla ürün kazanması, yani toprağın veriminin arttırılması gerekli oldu⁷⁰.

Bu verimliliği arttırma saiki, toprağın “ıslahı” zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Islah etme, toprağın verimliliğinin değişim değeri temelinde arttırılması çabasıdır⁷¹. Toprağın ıslah edilmesi sonucunda toprağa dayanan üretimde neyin, ne

⁶⁸ Polanyi, 2000: 101

⁶⁹ Marx, 1993: 134

⁷⁰ Wood, E.M.(2003a). *Empire of Capital*, Londra: Verso, s. 77

⁷¹ Wood, 2003b: 117

kadar ve nasıl üretileceği karlılık ölçütüne tabi hale gelir. Toprak hala üretimin ve hayatın temelidir; ancak hayat ile toprak arasına artık sermaye girmiştir.

Siyasal zorun ekonomik zordan ayrılması kapitalizmin bir diğer mekansal özgüllüğü olan teritoryal ulus-devletin doğmasını da beraberinde getirdi. Bu açıdan ulus-devlet, kapitalizmin hem siyasal hem de mekansal formudur. Kapitalizmin yayılması ve gelişmesi, ulus-devlet formunun da yayılması olmuştur. Bu yayılma sonucunda çoklu teritoryal devletler sistemi doğmuştur.

Feodalizme özgü mülkiyet ilişkileri çerçevesinde siyasal güç ile ekonomik gücün birliğinin görüldüğünden söz edilmişti. Bu birlikten ötürü iki gücün mekansal sınırları da çakışmaktaydı. Feodalizmde zenginlik, siyasal egemenlik alanlarının boyutu ve nüfusun çokluğu ile ölçülüyordu. Bu durum feodal beylik sistemi zamanında da, hala feodal mülkiyet ilişkilerinin geçerli olduğu merkezileşmiş mutlak monarşiler döneminde de geçerliydi⁷². Beyin ya da kralın kişiliğinde toplanmış olan egemenliğin mekansal sınırları, aynı zamanda ekonomik gücün ve zenginliğin de sınırlarıydı. Bu durumda ekonomik zenginliğin artırılması için toprağın genişletilmesi gerekliydi. Daha fazla toprak ve nüfus üzerinde denetimi ele geçirmenin bir aracı olarak savaş ve fetihler yapılıyor; siyasal gücün yetki alanı sürekli genişletiliyordu⁷³. Bu sebeple İngiliz ticari sermayesi Hindistan'a İngiliz devleti olarak, İngiliz donanması ile gidiyor ve krallık adına toprak üzerinde hakimiyet kuruyordu. Bir devletin egemenliği altında bulunan topraklar sürekli değişmiş ve devlet sınırları sabitlenememiştir.

⁷² Muir, R. (1997). *Political Geography: A New Introduction*. Londra: Macmillan Press, s.

76

⁷³ Arrighi, G.(2000). *Uzun Yirminci Yüzyıl: Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri*, Ankara: İmge, s. 62-63

Siyasal zor ile ekonomik zorun birbirlerinden ayrılması⁷⁴ , bu iki tip gücün mekansal yansımalarını da farklılaştırmıştır. Ekonomik güç, siyasal *egemenliğin meşru* sınırlarına bağlı kalmadan hareket etme imkanına sahip oldu ve siyasal gücün erişemediği yerlere ulaşmaya başladı. Siyasal zor ise kapitalist devlet formu olan ulus-devlette yoğunlaştı ve aynı zamanda mekanda sabitlenme olanağı kazandı⁷⁵. Bu sabitlik, ulus-devletin sınırlarının değişmeyeceğinden değil; *siyasal yetkinin* devletin mekansal olarak sabitlenmiş sınırları dışına çıkamayacağından kaynaklanır.

Bu durum, mekana bağlı egemenlik ilişkileri açısından da feodalizm ile bir karşılık doğurur. Feodalizmde tek bir manor üzerinde farklı kişilerin egemenliklerinin oluşturduğu hiyerarşik bir yapı vardı. Kapitalizmde ise her mekan parçası, tek bir egemen gücün yönetimi altındadır. Bu sebeple kapitalizmde ulus-devletlerin siyasal yetki bölgeleri birbirlerini dışlarlar⁷⁶. Ulus-devlet, toprak sınırları içinde kendinden başka ve kendinden üstün otorite tanımaz. Devlet, kendi mekanı üzerinde tek egemen ve yasa koyucudur. 1648 yılında imzalanan Westphalia Antlaşması ile devletlerin, birbirlerinin topraklarına müdahale etmemeleri karara bağlandı. Zamanla gelişecek olan teritoryal egemen devletler sistemi, işte bu ilke temelinde oluşmuştur.

Feodalizmin parçalı toprak düzeninden ulus-devlet sistemine geçişin arkasında, yerel pazarların birleşmesi olgusu vardır. Yerel pazarların birleşmesi, kendini ilk olarak feodal beylik sisteminin sonlanıp, 16. yüzyılda mutlak

⁷⁴ Sermaye hiçbir zaman tek başına ekonomik zor olarak ilerlemez, arkasında her zaman için siyasal zor vardır ve bu siyasal zora dayanır. Bu konu araştırmanın ilerleyen bölümlerinde tekrar vurgulanacaktır. Siyasal gücün mekanda sabitlenmesi ve ekonomik zorun siyasal gücün sınırlarını aşmasıyla kastedilen, ekonomik zorun siyasal zorun meşru egemenlik sınırlarını; başka bir deyişle yasama yetkisinin geçerli olduğu sınırları aşmasıdır.

⁷⁵ Wood, 2003a: 12

⁷⁶ Arrighi, 2000: 60

monarşilerin doğmasıyla gösterdi. Böylece beyliklerin parçalı yerel pazarlarının yerini, mutlak monarşilerde birleşmiş tek bir pazar aldı. Ancak mutlak monarşilerde hala siyasal zor ile ekonomik zorun birliği geçerliiydi; yalnızca bu birlik kendisini merkezi devlet düzeyinde göstermekteydi.⁷⁷ Piyasaların birleştiği ve piyasa mantığının yükseldiği bir durumda hala siyasal güce dayalı el koyma yönteminin kullanılması mutlak monarşileri kapitalizmin büyüyen gücü ile feodalizmin geleneksel gücü arasında bir çatışma alanı haline getirdi. Piyasanın yükselen gücü, takip eden dönemde siyasal güç ile ekonomik gücün ayrılıp; ulus-devletin doğmasına sebep olacaktır.

O halde ulus-devletin siyasal birliğini sağlamasının altında birleşik bir piyasanın ortaya çıkması olgusu vardır. Bu duruma verilebilecek ilk örnek İngiltere'dir. Siyasi ve ekonomik gücün ayrışması ilk olarak İngiltere' de görüldü. Bunun sebebi İngiltere'de birleşik bir ulusal pazarın ortaya çıkmasıdır. Londra başta olmak üzere diğer bir çok kent iç gümrükleri kaldırdığı için, ürünlerini mübadele edebiliyorlardı. Bu sebeple ülke tek bir ekonomik blok oluşturuyordu⁷⁸. Benzer şekilde Alman ulus-devletinin oluşumu da 1834 yılında Zollverein Gümrük Birliği'nin kurulması ile mümkün hale geldi. Zollverein Gümrük Birliği ile yaklaşık 33 milyon Alman tek piyasa çevresinde birleşmişti⁷⁹. Bu durum ulus-devlet ve piyasa ilişkisinin biraz daha detaylı olarak ele alınması gerektiğini işaret eder.

Ulus-devletin mekanı, kendi iç piyasasıyla sınırlıdır. Gündelik dilde sermayenin pazar aradığını ve bu arayış sonucunda gelişmekte olan devletlere gittiği söylenirken, ulus-devlet ve piyasa birbirleri yerine kullanılmaktadır. Burada

⁷⁷ Muir, 1997: 75-76

⁷⁸ Wood, 2003b: 185

⁷⁹ Muir, 1997: 81

ulus-devlet ile piyasa arasındaki ilişki örtük olarak dile getirilmektedir. Açık bir şekilde belirtmek gerekirse, ulus-devletin mekansal sınırları ne bir etnik topluluğun, ne tek bir dili kullanan halkın, ne de tek bir dine mensup insanların sınırlarının bir ifadesidir. Ulus-devletin mekanının sınırları, iç piyasaının coğrafi dışı vurumudur; bu sınırlar dil, din, ırk, millet gibi öğelerin değil; ulus-devletin piyasaının sınırlarını belirtir. Bu mekansal düzenlemeyi egemenlik ilişkileri açısından da netleştirmek gerekir.

Westphalia sisteminden önce egemenlik monarkın ya da feodal beyin kişiliğinde toplanmıştı. Monarkın sahip olduğu mekan genişledikçe, egemenlik alanı da genişlemekteydi. Westphalia sistemi ile birlikte egemenlik, devletin topraksal sınırlarında gömülü hale geldi. Egemenliğin sınırları, artık devletin toprağının sınırlarıdır. Devletin toprağının sınırları piyasaının sınırları ile tanımlı ise, ulus-devletin mekansallığı piyasaının egemenlik alanının mekansallığıdır. Bunun sebebi ulusal piyasaının, tüm üretim unsurlarının özgür dolaşabildiği tek alan olmasıdır. Bu sebeple Braudel⁸⁰ ulusal piyasayı bir siyasi mekan olarak tarif eder: “Ulusal ekonomi, iktisadi hayatın ihtiyaç ve yeniliklerinin bir sonucu olarak devlet tarafından, kombine faaliyetleri aynı yöne yönelebilen ahenkli, birleşik bir **iktisadi mekana dönüştürülmüş siyasi bir mekandır.**”

Ulus-devlet mekanı ile piyasaının birliğinin dikkati çeken ilk özelliği, devlet toprağının *sanki* devletin *özel mülkiyeti* olmasıdır. Devlet mekan üzerinde, diğer tüm siyasal kurum ve kuruluşları dışlayıcı bir kontrol; bir tekel kurmuştur. Buna ek olarak devlet, sanki bir özel mülkiyetmiş gibi toprağın üzerindeki ve altındaki bütün doğal kaynaklar ve toprağa bağlı ekler (bunu içine toprakta yaşayan insanlar da dahildir)

⁸⁰ Braudel, 1991: 90, vurgu bana ait.

üzerinde tasarruf hakkına sahiptir. Bu doğrultuda devletler (sanki toprağın mülkiyetine sahip bir *kapitalist* gibi), devlet topraklarını ıslah ederler; toprağı ve kaynakları en karlı şekilde kullanıp diğer devletler karşısında üstün olma gayreti içindedirler. Buna bağılı olarak devletler arasında bir rekabet vardır.

Aslında rekabet piyasalara ve birey olarak kapitaliste özgü bir davranıştır. Ancak piyasa mantığı devlete yansımış (yansıtılmış) ve devletlerin kendileri birer kapitalistmiş gibi, birbirleriyle rekabet eden devletler sistemi ortaya çıkmıştır. Devletlerin kendisiyle birlikte devletler sistemini bu şekilde kurgulayan, *realist* yaklaşım ve bu yaklaşımın uluslararası sisteme bakış açısıdır.

Realizmin kurucu babası olan Hans J. Morgenthau devleti kurgularken insanı ve insan davranışlarını model aldığını belirtir⁸¹. Aslında Morgenthau'nun model aldığı insan tarih dışı, genel geçer bir insan değil; *Homo Economicus*' tur. *Homo Economicus* ise piyasa ekonomisi içinde çıkarları belirlenmiş olan ve bu çıkarlarına göre hareket ettiği zaman “rasyonel” davranan insandır. Realizm, bireye atfedilen bu rasyonel davranış kalıbını birebir devlete yansıtır. Buna göre nasıl ki insan bencil ve çıkarıcıdır; devletler de aynı şekilde bencildirler ve çıkarları peşinde koşarlar. Amaçları, çıkarlarını en çoklaştırmaktır. Devletin çıkarlarını en çoklaştırma davranışı, devletin rasyonel davranışdır. Devletin rasyonelliğı, sınırsız siyasal ihtiyaç ve arzular ile, kıt kaynaklar (devletin gücü) arasında uyum kurmaktır. Görüldüğü gibi devletin rasyonelliğı, piyasa rasyonelitesidir⁸².

Devletin rasyonel davranışı, realizmden sonra gelen neo-realizm ile daha da pekiştirilmiştir. Neo-realizm ile devletin piyasa mantığı sadece devlet düzeyinde

⁸¹ Aktaran Eralp, A. (2003) “Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması” içinde Eralp, A. (der). *Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 73

⁸² ibid., s. 74

kalmamış; tüm bir uluslararası devletler sisteminin mantığı haline getirilmiştir. Bunu gerçekleştiren Kenneth Waltz olmuştur. Waltz’ a göre de devletlerin hareketinin arkasında devletin piyasa rasyonalitesine göre davranışı vardır. Bu hareket belirlenimine “realpolitik” denilmektedir. Realpolitik’ te :

a) Siyasetin gerekleri devletlerin *rekabetinden* doğar. Bu rekabet ortamında devletler öncelikli olarak varlıklarını korumak ve eğer yapabilirlerse diğer devletlere üstün gelerek başat devlet olmak isterler.

b) Devletlerin siyasal hesapları, bu rekabet doğrultusunda belirlenir. Bu siyasal hesaplamaların rasyonel olması için, devletlerin sahip oldukları siyaset araçları ile uyum içinde olması gerekir.⁸³

Machiavelli’ye dayanarak geliştirilen realpolitik yaklaşım, bütün devletlerin “raison d’etat” sıdır⁸⁴. Bu raison d’etat’ a göre davranan devletler kümesi, “güç dengesini ” oluşturur. Waltz’ un özellikle belirttiği nokta, bu güç dengesi kuramının sadece rekabet eden devletlere uygulanabileceğidir⁸⁵. Aşağıdaki pasajda da görüleceği gibi devletler, piyasa ortamında birbirleriyle rekabet eden şirketler ya da kapitalistler olarak kurgulanmıştır. Dahası, rekabetin piyasaların “gizli eli” işlevini görerek düzenleyicisi olduğu görüşüne benzer bir şekilde, devletler arasındaki rekabet de uluslararası sistemin dengesini sağlayan unsur olarak sunulmaktadır.

“Her devletin kaderi, diğer devlerin yaptıklarına karşı gösterdiği tepkiye bağlıdır. Bu çatışmanın güç ile yürütüleceği olasılığı gücün araçlarında ve becerilerinde bir rekabete yol açmaktadır. Rekabet, rakiplerin birbirlerine

⁸³ Waltz, K, G.H. Quester (1982). *Uluslararası İlişkiler Kuramı ve Dünya Siyasal Sistemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, s. 41-42

⁸⁴ ibid., s. 41

⁸⁵ ibid., s. 43

benzemesi eğilimini doğurmaktadır.....Çatışan devletler en geniş olanaklara sahip ve en yaratıcı ülkenin bulduğu askeri yenilikleri taklit ederler ve böylece başlıca rakiplerin silahları ve hatta stratejileri dünya çapında birbirlerine benzemeye başlar”⁸⁶.

Bu benzerlik devletler arasındaki dengeyi sağlayan unsurlarından biridir.

Böylece devletler arası rekabet, sistemin vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Piyasa ve devlet arasındaki incelemenin açık bir şekilde gösterdiği gidi, devletlerin *Homo Economicus*’ un davranış kalıplarını alarak, birbirleriyle rekabet etmelerine sebep olan, piyasa güdüsünün devlet düzeyine yansımalarıdır. Aslında yarışan devletler değil, temsil ettikleri piyasalardır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde değinileceği gibi yerellikler arasında rekabetin doğmasına sebep olan olgu da arkalarında bir piyasa oluşmaya başlamış olmasıdır. Yerellikler konusu da akılda bulundurulursa şöyle bir çıkarsama yapılabilir: Piyasanın mekanları, rekabetçi bir özellik kazanır ve mekanı temsil eden siyasal organizasyon bu rekabet içerisinde kurgulanır.

Bu durum ulus-devlet mekanı ve piyasaya ilişkin bir diğer saptamayı beraberinde getirir. Dünya toprakları birbirlerinden farklı ulus-devletler tarafından parsellere ayrılmış ve bölüşülmüştür. Başka bir deyişle kapitalizm, çoklu devletler sistemidir. Akla gelen bir soru, neden dünya topraklarının bu şekilde parçalanma ihtiyacı duyulduğu, neden tek bir ulus-devlet olmadığıdır. Bu soruya çeşitli cevaplar verilebilir. Paul Singer makalesinde, kapitalizmin gelişmesi için en uygun siyasal ve mekansal yapılanmanın bir dünya devleti olduğunu savunmaktadır⁸⁷. Dünya devletinin kurulması ile birleşik, tek tip kurallar olacaktır. Sermayenin, metaların ve

⁸⁶ ibid., s. 46

⁸⁷ Singer, P. (1985) “Capital and The National State: A Historical Interpretation” içinde Walton, J.(der) *Capital and Labour in Urbanized World*, Londra: Sage Publications, s. 18

emek gücünün dolaşımı önünde hiçbir yasal ve siyasal engel kalmayacaktır. Yazara göre kapitalizmin gelişmesinin ilk aşamasında, çoklu devletler sisteminin olmasının sebebi; dünyanın siyasal, ekonomik ve askeri açılardan tek bir merkezden yönetimine olanak sağlamayan ulaşım ve iletişim araçlarının az gelişmişliğidir. Ancak kapitalizmin tarihsel gelişimi, özellikle iletişim ve ulaşım araçlarının günümüzdeki gelişmişlik seviyesi göz önüne alındığında, Singer'ın tezini doğrulamamaktadır. Bu görüşün nahifliğini göstermek için ulus-devletin mekansallık özelliği ile piyasa arasındaki ilişkiyi tekrar irdelemek gerekir.

Dünya toprakları ulus-devletler ile birlikte farklı piyasalara bölünmüştür. Farklı piyasaların varlığı, kapitalizmin itici gücü olan rekabetin bir gereğidir. Rekabet, pazarlar arasındaki sermaye fiyatı, emek fiyatı ve toprak fiyatı arasındaki farklardan beslenir. Rekabet altında daha fazla sermaye biriktirme gereksinimi, farklı piyasalarda daha ucuz ham madde ve emek gücü arama eğilimidir. Bu sebeple dünya üzerinde birleşmiş tek bir piyasanın varlığı rekabete izin vermez ve bu da kapitalizmin sonu demektir. Aksine rekabet ne kadar artarsa, piyasa farklılıkları o kadar önem kazanır ve piyasaların farklılaşması yönünde itici bir güç oluşur. O halde tek bir ulus-devlet değil de, farklı ulus-devletlerin olması, piyasaların farklılaşması açısından kapitalizmin var olması için zorunlu bir ögedir.

Görüldüğü üzere toprak mülkiyetinin değişimi, peşi sıra bir dizi mekansal düzenlemeyi beraberinde getirmektedir. Ancak bu mülkiyet ilişkisi her şeyden önce mülksüz ve emeğini satmak zorunda kalan bir emek sınıfı ile, bu emeğe el koyan bir sermayedar sınıfını oluşturarak kapitalizmin sınıfsal yapısını belirlemiştir. Sermayenin varlığı ve ilerleyişi, mülkiyetin ve mekanların bu şekilde düzenlenişine

bağlıysa, kapitalizmin mekanı en nihayetinde sınıf ilişkilerinin mekanıdır⁸⁸. Kapitalizm sadece gittiği her toplumu bu sınıf ilişkileri etrafında düzenlemekle kalmaz, aynı zamanda kapitalizmin mekansal düzenlemesinin kendisi de toplumsal sınıf ilişkilerinin bir ürünü olarak gerçekleşir. Mekanların sermaye tarafından üretilmesi, bu sınıf ilişkilerini de yeniden üretir. Bu nedenle mekan, emek ve sermaye sınıfları arasındaki bir ilişki olarak ele alınmalıdır.

Nigel Harris'in ⁸⁹ yapmış olduğu bir tasvirden yola çıkarak kapitalizmin mekansallık özelliğinin *ne olmadığı* gösterilebilir. Burada Harris sermayeyi bir “çekirge sürüsüne” benzetmiştir. Çekirge sürüsü bir yere yerleşir; oradaki verimli otları yiyip bitirir. Daha sonra çekirgeler, artık çölleşmiş ve tükenmiş olan mekandan, mekana kendisini yeniden üretme fırsatını vermek için ayrılırlar ve başka verimli alanlara hareket ederler. Harris’ e göre sermaye de bu şekilde gittiği yeri tüketen, bir yerden bir yere salınma eğilimi gösteren bir çekirge sürüsü gibidir. Bu bakış açısının yanılgısı, sermaye bir “şey” olarak görmesidir. Oysa sermaye, emek sınıfı ile kapitalist sınıf arasındaki sömürü ilişkisinde ortaya çıkar ve bizzat bu ilişkinin adıdır. Yani sermaye çekirge olmayıp, çekirgenin otu yeme eyleminin kendisidir. Bu sebeple sermaye ilişkisi toplumlara dışarıdan dayatılmış olsa bile, topluma dışsal olarak kalmaz. Toplumsal ilişkileri, sömürünün gerçekleşebileceği bir şekilde dönüştürmek zorundadır. Örnek üzerinden gitmek gerekirse sermayenin, otu yenebilecek duruma getirmesi gerekir. Sermayenin kendisinin bir ilişki olmasından dolayı da, hiç bir mekan sermayenin pasif alıcısı konumunda olamaz.

⁸⁸ Harvey, 1982: 22. Doğa ve toplum arasındaki ilişki incelenirken, bu ilişkinin sınıfsal bir niteliğe büründüğüne değinilmişti. Mekanın sınıfsal karakteri, doğa ile toplum arasındaki ilişkinin sınıfsal karakterinin türevidir.

⁸⁹ Smith, 1990: 152.

I-C) SERMAYENİN HAREKETLERİ

Sermaye ortaya çıktıktan sonra toplumun biricik serveti ve toplumsal hayatın amacı haline gelir. Toplumun zenginliğinin ölçüsü sermaye birikimidir. Sermaye birikimi gelişimin motorudur. Ancak sermaye birikiminin bir kereye mahsus gerçekleşmesi yeterli olmaz. Rekabet koşulları altında biriken sermayeyi korumak, ancak sermayeyi büyütmekle mümkündür. Bu durumda kapitalizmde amaç sadece sermaye birikimini gerçekleştirmek değil, her defasında daha fazla sermaye biriktirmektir. Kapitalist biriktirmek için biriktirir ve üretmek için üretir.

Sermayenin birikimi, üretim ve dolaşım süreçlerinin toplamıdır. Üretimde artı değer üretilir, dolaşımda ise üretilen bu artı değer gerçekleşir ve kara dönüşür. Sermaye birikimi, ancak bu iki sürecin sonunda ortaya çıkar. Üretim ve dolaşım sarmalında daha fazla sermaye biriktirmenin iki koşulu vardır. İlk olarak üretilen artı değer miktarını arttırmak gerekir. İkinci olarak ise, artan artı değer miktarıyla doğru orantılı bir şekilde, artı değer gerçekleşmesi için dolaşım alanını genişletmek gerekir.

Sermaye bu gereksinimlerini karşılamak için mekanda iki türlü hareket eder; bir yandan genişleyerek mekana yayılır, bir yandan da mekanda yoğunlaşır. Bu iki türlü hareket birbirlerine zıt değil, tam aksine birbirlerini doğuran ve tamamlayan hareketlerdir. Sermaye ne kadar çok yoğunlaşırsa o kadar çok yayılma, ve ne kadar yayılırsa o kadar çok yoğunlaşma eğilimdedir. Bu açıdan kalbin kasılıp sonra tekrar gevşeyerek vücutta kanın dolaşımını sağlamasına benzetilebilir, ancak tek bir farkla: Kan vücutta dolaşımını tamamladığı her defasında, kalbin pompalamak zorunda kaldığı kan miktarı artmaktadır.

Mekanları düzenleyen de işte bu ikili harekettir. Bu ikili hareket mekanları, sermaye birikiminin ve karlılığının gereksinimlerine göre düzenler. Nitekim sermayenin kendisi belirli bir mekansal düzenlemeden doğmuştur ve bir kez ortaya çıktıktan sonra mekanları kendi gereksinimlerine göre düzenlemeye başlamıştır.

I-C-1) Mekansal Yayılma

Daha önce belirtildiği gibi tarih, üreticiler ve üreticilerin emeğine el koyan sınıfların toplumsal üretim ilişkileri içerisinde aldığı özgün biçimlerin tarihidir. Bütün toplumlarda, bu el koyma işleminin gerçekleşmesinin önkoşulu, doğrudan üreticilerin kendi emek güçlerini yeniden üretmek için gerekli olan zamandan daha uzun süre çalışmalarıdır. “Doğal koşullar öyle olmalıdır ki, üreticiler olarak kendilerini yeniden üretmeleri ve hayatta kalmaları için kullanılabilir emek zamanının bir kısmı yeterli olsun, kendi zorunlu geçim araçlarını üretmek bütün emek zamanlarını tüketmesin”⁹⁰. Gerekli olan zamandan daha fazla çalışılan süre, artı emek zamanıdır.

O halde üretim sürecinde harcanan emek zamanı iki kısımdan oluşmaktadır. Bunlardan ilki üretimin gerçekleşmesi için gerekli-emek zamanı, diğeri artı-emek zamanıdır. Gerekli-emek zamanının karşılığı emeğe ücret olarak ödenir. Ödenen bu ücret ile emek, hayatını idame ettirir; kendi yeniden üretimini gerçekleştirir. Aslında gerekli-emek zamanı sonunda hem ürün tamamlanmıştır, hem de emek ücretini almıştır. Yine de emeğin üretimde harcadığı zaman gerekli-emek zamanıyla bitmez.

⁹⁰ Marx, K.(1967).*Capital*, Cilt 3. New York: International Publishers, s. 634’den aktaran Burkett, 2004: 50

Artı-emek zamanında emek, artık kendi gereksinimi için değil, kapitalist için çalışır; artı zamanda üretilen değere kapitalist karşılıksız el koyar. Artı değerın temeli işte bu artı-emek zamanıdır.

Görüldüğü üzere artı değerin kaynağı üretimde kullanılan makineler değil, canlı emek gücüdür. Diğer üretim araçları hiç bir değer artışı sağlamaz, yalnızca kendi değerlerini ürüne aktarırlar. Bunlar ister bir, ister birkaç kez kullanılsın, kullanıldıktan belli bir müddet sonra tükenirler. Canlı emek ise, üretim araçlarına emeğini aktararak bir değer artışı yaratır⁹¹, her işgünü sonunda yenilenir ve ertesi gün değer aktarmaya devam eder. Bu sebeple artı-değer üretimi ile ilgili her hangi bir düzenleme, eninde sonunda üretimde kullanılan canlı emek gücünün yeniden düzenlenmesine yönelik olacaktır.

Üretilen artı değer miktarını arttırmak, artı-emek zamanını arttırmakla mümkündür. Artı emek-zamanını arttırmanın yollarından biri ise, çalışma gününü uzatmaktır. Burada gerekli emek zamanı sabit kalmasına rağmen, artı değer üreten zaman dilimi mutlak olarak arttırılır. Böylece aynı gerekli zamana tekabül eden ücretler ile daha fazla zaman çalışılacağı için emek ucuzlamış olur. Bu tür artı değere mutlak artı değer artışı denir. İkinci bir yol olarak , üretimin gerekli zamanı kısaltılır ve çalışma günü içerisinde artı-değer üreten zaman diliminin oranı, gerekli zamana oranla yükseltilir. Ücretlerin temeli de gerekli zaman olduğuna göre gerekli zamanın azalması ile ücretler de düşecek ve emek ucuzlayacaktır. Bu tür artı değer artışına nispi artı değer denir. Böylece daha fazla artı değer arayışı, daha ucuz emek arayışına döner.

⁹¹ Gouverneur, 1997: 104

Daha ucuz emek bulmak için sermayenin ilk hareketi mekanda⁹² yayılmazdır. Sermaye, tarihsel gelişimi içinde kapitalizm öncesi üretim yapan alanlara girmiş ve burada bulduğu nüfusu proleterleştirmiştir. Böylece dünyanın daha az gelişmiş pazarlarındaki emek gücünü yedek işçi ordusu olarak kullanır⁹³. Sermaye bu yedek işçi ordusunu oluşturmak zorundadır. Bu yüzden içine sızdığı toplumlara kendine özgü mülkiyet ilişkilerini yerleştirerek ücretli emeği ve emek piyasasını yaratma eğilimindedir. Böylece dünya nüfusunun giderek daha fazla bir kısmı değişim ilişkileri içine çekilir. Ancak emek piyasası yaratıldıktan sonra, buradaki ücretlerin daimi olarak düşük seviyede tutulması gerekir. Bu durum ise ekonomik zor dışında siyasi zoru da devreye sokar. Mekansal genişlemeyle daha fazla emek unsurunun emek piyasası içine çekilmesi yöntemi kullanılarak sağlanan ucuz emek, nitelik bakımından mutlak artı değer üretimine eş değer bir artış yaratır⁹⁴.

Sermayenin yayılmasının ardındaki diğer güç, pazar ihtiyacını karşılamaktır. Artı değer miktarı arttıkça, bu artı değerın tüketilmesi ya da yatırıma dönüştürülmesi için gereken pazarın da genişletilmesi gerekir. Böylece sermaye mekanda dolaşımını gerçekleştirdiği alanı genişleterek yeni pazarlara ulaşır, dünya üzerinde yeni değişim noktaları bulur. Bu sermayenin dünya pazarı yaratma eğilimidir. “Her türlü yer[el] sınırların ötesinde dolaşmak sermayenin doğasında vardır.”⁹⁵ Ancak, sermayenin

⁹² Yazının geri kalanında sıklıkla şu tasvirler yer almaktadır: “Sermaye mekana yayılır”, “sermaye mekanın dışına çıkar”. Peki hangi mekanın? Sermaye hangi mekandan yayılır ve hangi mekanın dışına çıkar? Burada üstü kapalı bir şekilde belirtilen *ulus-devlet pazarının sınırlı mekanıdır*. Konuşma dilinde kullanılabilecek bir şekilde, sermayenin “mekan” dışına çıkması ile kastedilen bir ulus-devlet piyasasının dışına çıkmasıdır. Sermayenin mekan içinde hareketleri incelenirken bu durum akılda tutulmalıdır.

⁹³ Harvey, 1982: 165

⁹⁴ Harvey, 2001: 304

⁹⁵ Marx, K.(1999b). *Grundrisse: Ekonomi Politığın Eleştirisinin Temelleri*, İkinci Kitap. Ankara: Sol Yayınları, s. 18

dolaşımı hem maliyet hem de zaman unsurudur. Bu konuyu anlamak için kimi kavramları açıklamak gerekir.

I-C-1-a) Görece Mekanın Üretimi

Üretim zamanı, tamamlanmış bir metanın üretimi için gereken zamandır. Dolaşım zamanı, metanın içindeki artı değerın gerçekleşmesi için gereken zamandır. Sermayenin devir zamanı ise, üretim ve dolaşım zamanının toplamıdır. Bir başka değişle, verili bir miktar sermayenin değerin üretim ve değişim yoluyla gerçekleşmesi için gereken süreye sermayenin devir zamanı denir⁹⁶. Sermaye birikimi, ancak bu devir zamanının sonunda oluşur ve değerenmiş sermaye, yeniden üretim için yatırım aşamasına geri döner. Devir süresi boyunca sermaye, sırası ile bütün formlarına bürünür. Başlangıçta para sermayedir (M), yani kar elde etmek amacıyla yatırıma giden bir miktar paradır. Kapitalist⁹⁷, üretim araçlarını ve iş gücünü satın alarak, para sermayeyi üretici sermayeye dönüştürür. Üretim sonucunda sermaye meta sermaye (C) haline gelir. Dolaşımda ise satılarak yine para sermaye (M') olur.

Ancak kapitalist için sermayenin devrinin gerçekleşmesi kadar, bu devrin maliyeti ve süresi de önemlidir. Yeniden üretim, metanın paraya dönüşmesinden önce başlayamaz. Meta ancak pazara getirilip satılarak para sermaye haline dönüştükten sonra tekrar yatırıma dönüşebilir. Bu açıdan dolaşım süresi, belir bir zaman içerisinde sermayenin devrinin kaç kere gerçekleşeceğini belirler. Sermaye ne

⁹⁶ Harvey, 1982: 62

⁹⁷ “Kapitalist” derken kastedilen kapitalist sınıf fraksiyonlarından herhangi biri değil, toplumsal kolektif sermayenin kişileşmiş hali olarak kapitalisttir.

kadar hızlı dolaşımını gerçekleştirirse, o kadar hızlı yeniden yatırıma dönüştürülür⁹⁸. O halde dolaşımın kendisi, yani ürünün mekansal konumunun değiştirilmesi, üretim sürecinin bir parçasıdır. Ürünün üretim süreci, ancak pazara getirildiğinde tamamlanır⁹⁹. Bu sebeple dolaşım zamanının kısaltılması devir süresini doğrudan kısaltacaktır.

Rekabet koşulları altında devir süresinin kısaltılması daha da önemli hale gelir. Ortalama toplumsal devir zamanı, belli bir sektörde, normal üretim ve dolaşım koşulları altında, belli bir miktar sermayenin devrinin aldığı ortalama zaman olarak tanımlanabilir¹⁰⁰. Ortalama devir zamanından daha yavaş devreden sermaye, elde edeceği karı daha yavaş yatırıma aktaracağı için, diğer tikel sermayeler karşısında görece devalüasyon yaşar. Daha kısa bir sürede devrini tamamlayan sermaye ise görece fazla kar elde etme fırsatını yakalar. Başka bir ifade ile, kim daha hızlı sermaye biriktirirse, daha yavaş biriktirenleri sektörden atabilir. Bu durum, tikel sermayeler arasında devir zamanını ve dolayısıyla dolaşım zamanını kısaltmak için rekabetçi bir mücadele ve baskı yaratır¹⁰¹.

Dolaşım süresinin üretim süresine dahil olması gibi, dolaşım maliyeti de üretimin maliyetine dahildir ve bu sebeple üretilen artı değerden bir kesinti demektir. Dolaşımın kimi aşamaları bazı kurumlar tarafından gerçekleştirilir. Bu kurumlar, ürünlerin nihai alıcısını bulması için gerekli olan bankalar, toptancılar ve perakendeciler gibi toplumsal aracı kurumlardır. Bu aracı kurumlar belirli bir maliyet içerirler. Bunlar dolaşımın zorunlu maliyetleridir. Ancak dolaşım, kendi başına değer üretmediği, yalnızca üretilen artı değerın gerçekleşmesini sağladığı için bu aracı

⁹⁸ Marx, 1999b: 109

⁹⁹ ibid., s. 14 ve 15

¹⁰⁰ Harvey, 1982: 186

¹⁰¹ Harvey, 2001: 319

kurumların maliyeti, üretilen toplam artı değerden kesinti yapılarak karşılanır. Dolaşımın maliyeti, artı değerden zorunlu kesintidir¹⁰². O halde iletişim, depolama ve taşımacılık araçlarındaki iyileşme ve gelişme, devir süresini hızlandıracak ve üretime aktarılabilecek olan toplam artı değer miktarını arttıracaktır. Bu sebeple dolaşım koşullarının iyileştirilmesi üretici güçlere dahildir ve kapitalist tarafından özel olarak geliştirilir¹⁰³.

Görüldüğü üzere mekanların aşılması, hem bir zaman hem de maliyet unsuru olduğu için, mekanlar sermayenin dolaşımı önündeki bir engeldir. Ulaşım ve iletişim araçlarının gelişmesiyle birlikte bu mekansal engeller kalkmaya başlar ve sermaye dolaşım alanını genişletme olanağı kazanır. Sermaye, daha önceden ulaşamadığı uzak pazarlara girer. Böylece hem mekan içinde yeni yeni alanlar açılmış olur; hem de mekanlar birbirlerine daha da yakınlaşır.

Mesela, Ankara ve İstanbul arasındaki mesafe 450 kilometredir ve bu mesafe kilometre hesabıyla değişmez. Ancak ulaşım ve taşımacılık araçlarının gelişmesi ile birlikte Ankara-İstanbul arası 6 saate, 4 saate ve uçak ile 45 dakikaya düşmektedir. Böylece İstanbul Ankara'ya giderek daha fazla yakınlaşır. Ankara'ya 100 km uzaklıktaki Kırıkkale'de ise hava yolu kullanmak mümkün değildir. Kara yolu taşımacılığıyla Ankara- Kırıkkale arası 2 saat sürer. Böyle bir durumda İstanbul, Ankara'ya Kırıkkale'den daha yakındır. Transfer ve işlemlerin saniye hesabı ile yapıldığı mali sermaye sektöründe bu durum daha açıktır. Artık önemli olan pazarın yer olarak uzaklığı değil, pazara ne kadar zamanda ulaşılabilmesidir. O halde bir mahallin yeri, özgül taşımacılık ilişkileri altında gerçekleşen mekansal

¹⁰² Marx, 1999b: 39

¹⁰³ ibid., s. 17

bütünleşmenin seviye ve derecesine göre değişir. Bu bütünleşme ne kadar ileri ise mekanlar birbirlerine o kadar yaklaşırlar.

Böylece mekansal uzaklık, zamana indirgenmiş olur; kilometreler ve miller ile ölçtüğümüz mekansal uzaklıklar, zamanı kısaltarak önemsizleştirilir:

“Öyleyse sermaye, bir yandan ulaşımın, yani değişimin her türlü alansal sınırını yıkmak, tüm dünyayı pazarı olarak fethetmek için çaba göstermek zorundayken, öte yandan da alanı zamanla yok etmek, yani bir yerden ötekine ulaşımına harcanan zamanı en az düzeye indirmek çabası [içindedir]. Sermaye ne kadar gelişmişse.....eşanlı olarak pazarın daha geniş bir alana yayılması ve alanın daha çok ortadan kaldırılması yolunda o kadar çaba gösterir.”¹⁰⁴

Günümüzde dünyanın küçüldüğünden bahsederken kastedilen de budur: ölçü birimi olarak kilometrelerin değil de, sermayenin ölçü birimi olan maliyet ve dolaşım zamanının kullanılmasıdır. Bu bakımdan, sermayenin dolaşım alanını genişletme eğilimi, aynı zamanda mekanları göreceleştirme eğilimidir. Pazarların birbirlerine göre olan uzaklıkları, konumları, sermayenin hareketliliği ile sürekli değişmekte ve birbirlerine yaklaşmakta ya da uzaklaşmaktadırlar.

I-C-1-b) Kapitalizmin Krizi ve Emperyalizm

Sermayenin yayılması ve dış pazar gereksinimi kapitalizmin krizi ve emperyalizm konularıyla birlikte ele alınmış gelmiştir.

Daha önceden değinildiği gibi, sermaye üretimin ve dolaşımın birliğidir. Birikimin sürekliliği bu süreçlerin birbirleriyle orantılı olmasına ve kesintisiz

¹⁰⁴ ibid., s. 31

işlemesine bağlıdır. Ancak, üretim ve dolaşımın eş güdümünü otomatik olarak sağlayan bir mekanizma yoktur. Tam tersine sermaye üretici güçlerin sınırları doğrultusunda üretirken, pazarın sınırlarını düşünmez¹⁰⁵. Pazar ise üretimin genişlemesi ile birlikte otomatik olarak genişlemez. Böyle bir durumda sermayenin gerçekleşme krizi ortaya çıkar. Gerçekleşme hem meta-form, hem para-form halindeki sermaye için geçerlidir. Meta-form halinde tutulan sermaye için eksik tüketim krizi; para-form halinde tutulan sermaye için ise eksik yatırım krizi doğar.

Eksik tüketim krizinin nedeni artı değerın elde edilme koşullarıyla, artı değerın kar olarak gerçekleşme koşullarının aynı olmamasıdır. Bu iki koşul yalnızca zaman olarak değil, mantıksal olarak da birbirlerinden ayırdırılar. Artı değerın elde edilmesi yalnızca toplumsal üretici güçle sınırlıdır; gerçekleşme ise üretimin farklı dallarının birbiriyle orantısal ilişkisi ve toplumun tüketici gücüne bağlıdır. Toplumun tüketici gücünü belirleyen de, toplumun çoğunluğunun tüketimini minimuma indirgeyen kapitalist sınıf ilişkilerinin antagonistik yapısıdır¹⁰⁶.

Antagonistik sınıf ilişkileriyle tüketim sınırlanır. Bu sınırlılığın temelinde üretici emeğin aynı zamanda pazardaki talebin kaynağı olması vardır. Kapitalist emek gücüne, yarattığı değerın yalnızca bir kısmını ücret olarak verir. İşçiler, tüm ücretlerini harcarsalar bile, toplam değerın sadece bir kısmını geri satın alabilirler. Bu durumda işçilerin tüketimi belirli bir talep açığı ortaya çıkarır. Kapitalist, artı değer miktarını ve karını yükseltebilmek için ücretleri ne kadar düşürürse, talep açığı da o kadar büyük olacaktır. Böylece doğan eksik tüketim krizinde tüketilemeyen meta-sermaye kara dönüşmez. Dikkat edilmesi gereken bir nokta, eksik tüketimin

¹⁰⁵ Harvey, 1982: 93

¹⁰⁶ Marx, K.(1997). *Capital* Cilt 3, International Publishers New York, s. 244'den aktaran Harvey, 1982: 89 ve aynı zamanda Mandel, E. (1978). *Late Capitalism*. Londra: Verso, s. 28-29

hiçbir zaman mutlak olmadığıdır; çünkü şu ya da bu biçimde metaların her zaman alıcıları bulunur. Ancak eksik tüketimde metaları, belirli bir kar oranı elde edilecek fiyat üzerinden satın alacak talep, yani efektif talep yoktur.

Sermayenin gerçekleşme krizi yalnızca meta sermayenin tüketilmemesinden kaynaklanan bir eksik tüketim kriziyle sınırlı değildir¹⁰⁷. Para-sermayenin de gerçekleşmesi ve bunu için yatırıma dönüşmesi gerekir. Sermayenin yatırıma dönüşme kararını, yatırımın karlılığı belirler. Yatırıma dönüşmesi halinde sermayenin elde edeceği kar oranı yeterli değilse, sermaye yatırıma dönüşmez. Karlılık ise sermayenin organik bileşiminin yükselmesi ile birlikte düşme eğilimi içerisine girer.

Sermayenin organik bileşiminin yükselmesi, üretimde kullanılan ölü emeğin (makinelerin) oranının canlı emek karşısında yükselmesidir. Organik bileşimin yükselmesinin arkasında emeğin üretkenliğini arttırarak gerekli-emek zamanını kısaltıp, artı-emek zamanını yükseltme amacı vardır. Makineleşme, gerekli-emek zamanını kısalttığı için üretimi gerçekleştiren emek gücünün bir kısmını işten çıkarma imkanı yaratır. Ücret maliyetlerini düşüren makineleşme ilk safhalarda karları da arttırır. Böyle bir durumda sermayenin karının sürekli arttırılması, her seferinde gerekli emek zamanının azaltılması ve emek gücünün tasfiyesine bağlıdır. Ancak üretimin ve artı değer temeli canlı emek gücü olduğundan dolayı emek gücünden feragat etmenin bir sınırı vardır. Üretimde kullanılan canlı emek oranı azsa, bu oranı daha da azaltmak zorlaşır. İşte bu sınıra yaklaştıkça kar oranları düşmeye başlar.

¹⁰⁷ Mandel, 1978: 108

Böylece yatırıma dönüşen sermaye ancak azalan oranlarda kar elde edebilecektir¹⁰⁸. Karlılığın azaldığı bir konjonktürde ise sermaye yatırıma dönüşmez. “Bu durumda ise eksik yatırım durumu ortaya çıkar. Yani veril[i]artı değer üretimi ile veril[i] yükselen ortalama kar haddiyle değerlendirilebilecek olandan daha az yatırım yapılmaktadır.”¹⁰⁹. Elde hazır bekleyen, ancak kar oranlarının düşmesi sebebiyle bir türlü yatırıma dönüştürülemeyen sermaye yığılır. Böylece sermaye “aşırı” birikmiş olur. Bu bekleyen sermaye değer yitirir; yani devalüasyonla karşı karşıya kalınır. Bu sebeple para-sermayenin karlı bir şekilde yatırıma dönüşeceği pazarların bulunması gerekir. Eksik tüketim krizinde işaret edilen son noktanın burada da hatırlanması gerekmektedir. Eksik yatırım, hiçbir zaman mutlak değildir. Eksik yatırımda sermayenin dış pazarlara gönderilmesinin sebebi yurt içinde bu sermayenin değerlendirilemeyeceğinden değil, dış pazarlarda daha karlı olarak değerlendirilebileceğindendir.

Her iki formunda elde yığılmış durumda bulunan sermaye başka pazarlara ihraç edilebilir ve gerçekleşmesi sağlanabilir. Bu durumda dış pazarlara erişim ve mekansal yayılma, krizden kurtulmak ve kapitalizmin devamını sağlamak için hayati bir işlev görür. Kapitalizmin krizlerine bu şekilde dış mekansal çözümler arayışı, J. A. Hobson, Rosa Luxemburg ve V.I. Lenin başta olmak üzere emperyalizm kuramcıları tarafından araştırılmıştır.

Emperyalizm ve sermayenin yayılması arasındaki ilişkinin odak noktasında ekonomik zorun, siyasal zordan ayrılması yer almaktadır. Emperyalizmin 19. yüzyıl öncesindeki gelişimi, siyasal zorun ekonomik zorla birlikte hareket etmesi ve bunun

¹⁰⁸ ibid., s. 109

¹⁰⁹ Mandel. E. (1998). “Kapitalizmin Tarihinde Uzun Dalgalar” içinde Savran, S, N. Satlıgan (der) (1998). *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*. İstanbul: Alan Yayınları 91

sonucunda pazar olarak kullanılacak olan mekanın doğrudan siyasal zor ile kontrol edilmesine dayanmaktaydı. Bu sebeple “sömürgeler dönemi” ortaya çıkmıştır. Tekelci firmaların gelişmesiyle birlikte ekonomik zorun, siyasal zorun doğrudan müdahalesi olmadan hareket edebilme yeteneği iyice arttı. Böylece dış pazarların sömürge haline getirilmeden, siyasal olarak özgür kılınarak da sömürülebilme olanağı ortaya çıktı. 19. yüzyıl sonlanırken sömürgelerin oluşturulmasına da artık gerek kalmamıştı. Bu sebeple başlamakta olan bu dönem için Harry Magdoff “sömürsüz emperyalizm” terimini kullanmaktadır¹¹⁰. Benzer şekilde John Bellamy Foster sömürgelerin oluşturulmasını emperyalizmin “resmi” yöntemi olarak adlandırır. Sömürsüz emperyalizmi ise “gayri resmi” yöntem olarak niteler¹¹¹. Yöntemin değişmesine rağmen mekansal yayılmanın işlevi sömürsüz sömürü döneminde de açık bir şekilde aynıdır. Eğer bu işlev aynı kalıyorsa emperyalizm olgusunu, yukarıda anlatılan “sermayenin emek gücü ve pazar için dolaşım alanını genişletmesinden ve mekanda yayılmasından ” farklı kılan nedir? Ya da ikisi arasında bir farkı var mıdır?

Aslında sermaye hiçbir zaman “salt ekonomik zor” yoluyla yayılmaz¹¹². Sermayenin ekonomik zor ile yayılmasının arka planında her zaman siyasal zor gücü vardır; ancak çoğu zaman bu siyasal zorun varlığı gizil kalır, görünmez. Mesela Magdoff, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) emperyalizmini mümkün kılan şeyin ABD’nin askeri gücü, küresel askeri üstleri ve bu küresel askeri varlığını kullanma *tehdidi* olduğunu belirtmiştir¹¹³. Sömürgelerin yokluğunda emperyalizmi ayakta tutan bu siyasal ve askeri varlıktır. O halde Foster’ın “gayri resmi ” yönteminin arkasında

¹¹⁰ Magdoff, H.(2005). *Sömürsüz Emperyalizm*. İstanbul: Devin Yayınları

¹¹¹ Foster, J.B. (2005). *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, İstanbul: Devin Yayınları, s. 27

¹¹² Bu görüşün detaylı açıklaması için bkz . Wood, 2003a

¹¹³ Magdoff, 2005: 172

da siyasal zor örtük olarak bulunmaktadır. Emperyalizm kavramını sermayenin yayılmasından ayıran, sermayenin yayılması arkasında hep var olan bu “siyasal zorun” ön plana çıkması, kendisini doğrudan göstermeye başlamış olmasıdır. Zira sermayenin yayılmasının *emperyalist yayılma* haline dönüşmesi, savaşlarla, askeri ve siyasal baskının doğrudan görünür hale gelmesiyle özdeşleştirilir. Bu sebeple Foster ABD’nin emperyalist bir güç olduğunun, ancak ABD savaşlara başladığında “yeniden keşfedildiğini” belirtir¹¹⁴.

Bu kısa girişten sonra emperyalizm kuramcılarının sermayenin krizi ile yayılma arasındaki ilişkiyi nasıl açıkladıkları konusuna dönülebilir. J. A. Hobson’ a göre kapitalizmin krizinin sebebi eksik tüketimdir. Kapitalist devletlerde, tekelci kapitalizmin başlaması ile birlikte üretim miktarı tüketim miktarını daimi olarak aşmaya başlamıştır. Bunun sebebi, devlet içindeki gelir eşitsizliği ve tekellerin aşırı karlarıdır. Dış pazarların varlığı ve bu pazarlara erişim, fazla metanın buralarda tüketilip gerçekleşmesi için gereklidir. Bütün kapitalist ülkelerde görülen bu olgu, dış pazarların paylaşımında rekabete ve savaşlara sebep olur. Ancak, eksik tüketime sebep olan gelir eşitsizliğinin reformlarla çözümü, emperyalizme de çözüm olacaktır¹¹⁵.

Rosa Luxemburg’da kapitalizmin krizini ve emperyalizmi eksik tüketime bağlar. Ancak Hobson’ un bu durumun reformlarla aşılabileceği iddiasını reddeder. Luxemburg için eksik tüketim kapitalizmin içsel çelişkisidir. Kapitalist devletlerde üretilen metanın satın alıcısı ya ücretli sınıflardır; ya da diğer kapitalistlerdir. Ancak ücretler üretilen toplam değeri satın almaya yetmez. Kapitalistlerin tüketimi ise

¹¹⁴ Foster, 2005

¹¹⁵ Shaikh, A.(1998). “Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş” içinde Savran, Satlıgan(der): 139

toplam tüketimin oldukça küçük bir kısmını oluşturur¹¹⁶. Bu yüzden kapitalist toplumsal formasyon içinde kalındıkça yeniden üretimin genişlemesi olanaksızdır. Fazla metanın dışa aktarımı için kapitalist ülkeler arasında ticaret de çözüm sayılmaz; çünkü bütün kapitalist ülkeler eksik tüketim krizini önlemek için dış ticarete başvurmaktadır. Bu durumda kapitalist olan ülkeler ile kapitalist olmayan ülkeler arasında ticaret yapılması gereklidir. O halde kapitalizm, kapitalist olmayan toplumları olmaksızın yaşayamaz. Emperyalizm, kapitalist olmayan ülke pazarları üzerinde denetim kurulması için kapitalist ülkelerin mücadelesinden doğar. Ancak kapitalist ülkelerin efektif talep pazarı olması, buralarda kapitalist kurumların, değişim araçlarının ve kısmen de olsa kapitalist güçlerin gelişmesini gerektirir. Emperyalizm ile sermayenin yayılması, kapitalist olmayan ülkelerin kapitalistleştirilmesiyle sonuçlanır ve krize bir çözüm olmaktan çıkar. Bu durumda emperyalizm dönemindeki kapitalizm, kendi kendini yıkıyor demektir. Sermayenin yayılabileceği kapitalist olmayan ülkeler bittiği anda, kapitalizm de sona erecektir¹¹⁷.

Buna karşılık V.I. Lenin, kapitalizmin krizini eksik tüketime bağladığı için Luxemburg'a karşı çıkar. Lenin'e göre kapitalizmin asli krizinin sebebi eksik tüketim değildir¹¹⁸. Tüketim, üretim ile birlikte ayarlanabilen, geliştirilebilen bir olgudur. Eksik tüketim kuramlarının ilerisine geçebilmek için kapitalizmin amacını iyi belirlemek gerekir. Kapitalizmde üretimin hedefi tüketim değil, kardır. Kapitalizm, kar için üretimdir. Bu sebeple emperyalizm yalnızca metaların satılacağı pazar arayışı değil, aynı zamanda sermayenin karlı yatırıma dönüştürülebileceği ülke arayışıdır. Sermayenin para sermaye olarak yayılması tekellerle gerçekleşir.

¹¹⁶ aktaran Hunt, 1997: 149

¹¹⁷ Smith, 1990: 95

¹¹⁸ Shaikh, 1998 içinde Savran, Satlıgan (der): 144

19. yüzyıl sonrası kapitalist dönemin özelliği de işte bu tekellerin varlığıdır¹¹⁹. Serbest rekabet döneminin ayırt edici özelliği meta ihracıken, tekelci kapitalizmin ayırt edici özelliği para-sermaye ihracıdır.

Lenin, ekonomik zorun siyasal zordan ayrılması olgusunu en iyi vurgulayan kuramcılardan biridir. Tekeller, *asli olarak* ekonomik zora dayandıkları için sermaye, sömürgelerin fethi ve toprakların siyasal kontrolü olmadan da ilerleyebilmektedir¹²⁰. Bu açıdan tekellerin doğması sömürgelerin siyasal bağımsızlığına yol açan sürecin destekleyicisi olarak görülebilir. Lenin’ in kuramında emperyalizm, kapitalizmin belir bir aşamasını niteler. Tekeller aracılığıyla, asli olarak ekonomik zor kullanımına dayanan kapitalist yayılma, emperyalizmdir. Bu yüzden Lenin’ in emperyalizmi görmesi için savaş çıkmasını beklemesine gerek kalmaz. Sömürgelerin olmaması, emperyalizmin tek araç olarak savaşları kullanarak ilerleyeceğini göstermez. Lenin için savaş, daha çok emperyalizmin ilerlemesinin bir sonucudur. Emperyalizm ile birlikte kapitalist ülkeler arasında pazar ve yatırım olanakları için mücadele başlar. Bu mücadele sonunda dünya üzerindeki bütün topraklar paylaşılmıştır. *Bu noktadan sonra* emperyalizmin ilerlemesi bu toprakların yeniden paylaşımını getirecek ve dünya kapitalist ülkeler arasındaki emperyalist savaşlara tanık olacaktır.

Bir an için, savaş ve siyasi mücadelelerin kapitalizmin nihai sonunu getireceği önerisini göz ardı edelim ve kendi kendimize soralım: Acaba sermayenin ekonomik zor olarak yayılması kapitalizmin krizlerine çözüm olur mu? Bu soruya verilen yanıt olumsuzdur ve bunun bir çok sebebi vardır.

İlk olarak konuyu, sermayenin nüfuz ettiği pazarlar açısından inceleyelim.

¹¹⁹ Lenin, V. I (1992). *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*. Ankara: Sol Yayınları, s. 100

¹²⁰ *ibid.*, s. 96

Sermaye fazlasının gönderileceği pazarın uygun bir tüketim düzeyine sahip olacak şekilde gelişmiş olması ve aynı zamanda ödeme için gerekli kurumların, altın ya da döviz rezervi ya da mübadele edilebilir emtia gibi ödeme araçlarının bulunması gerekir¹²¹. Bu durumda az gelişmiş ülkede ya da kapitalist olmayan ülkede mecburi olarak kapitalist güçler gelişmek zorundadır. O halde aşırı birikimi çözmek için yapılması gereken, fazla sermayeyi yeni bölgelerde yeni üretici güçler oluşturacak şekilde dışarıya göndermektir. Üretici güçlerin ihracı ise bir bütün olarak dağıtım ve tüketimi de kapsayan kapitalist üretim biçiminin ihracıdır. Sermaye, kapitalizm öncesi sektörleri ve alanları kapitalistleştirir ve kapitalizmin bu yeni bölgelerde de gelişmesine yol açar. Bu yeni bölgeler de zaman içinde kendi dış pazarlarını aramaya koyulacaklardır. Öyleyse sermaye ancak kendisine yeni rakipler yaratarak ilerleyebilir. Böylece kapitalizmin yeryüzünde yayılması, aşırı birikim sorununun çıkabileceği mekanları da genişletir. Harvey'in de savunduğu¹²² bu analizin kimi yönlerden eksiklikleri vardır.

Bu analize göre dünya üzerindeki ülkelere kapitalizm ilk olarak dışarıdan ihraç edilmiştir. Ancak bu noktadan sonra kapitalizmin gelişimi bu ülkelerin bir iç sorunu, bir iç dinamiği olur ve bu gelişme aynı batı toplumunda olduğu gibi kendisini tekrar etmiştir. Zaman olarak geç bir döneme tekabül etse de kapitalizmin çelişkileriyle birlikte tarihsel gelişimi, nüfuz ettiği toplumsal formasyonlarda tekerrür edecektir.

Halbuki Braudel (kapitalizmin doğduğu batı toplumu dışında) sadece Japonya'nın kendi içi dinamikleriyle piyasa toplumuna geçtiğini söyler¹²³. Ellen

¹²¹ Harvey, D.(2004). *Yeni Emperyalizm*, İstanbul: Everest Yayınları, s. 98

¹²² Harvey, 1982: 433-435 ve Harvey, 2001: 302-303

¹²³ Braudel, 1991: 71

Meiksins Wood için ise kapitalizmin yalnızca İngiltere’ de orijinal şekliyle gelişmiş; dünya üzerindeki diğer toplumlara dış baskı yoluyla yayılmıştır¹²⁴. Sermaye, dışarıdan içine sızdığı toplumlarda belirli bir kapitalist gelişme yaratmak zorunda kalmıştır. Tek başına emek gücünün yeniden üretilmesi gereksinimi bile sağlıktan eğitime çeşitli kurumların ve alt yapı sistemlerinin kurulmasını gerektirmiştir. Ancak bu dönüşüm ve gelişme, bağımlı ve (kısmen de olsa) kontrollü bir gelişmedir. Bu bağımlı gelişme içerisinde emperyalist güçler kendilerine rakip bir güç çıkmasına olabildiğince izin vermezler. Hindistan’da kapitalist güçlerin gelişimi bu açıdan örneklenebilir. İlginçtir ki Hindistan’da kapitalizmin gelişimini Harvey¹²⁵ bir *başarı* örneği olarak sunarken Samir Amin¹²⁶ ve Andre Gunder Frank¹²⁷ için Hindistan, kapitalizmin gelişiminin bir *başarısızlık* örneğidir.

İngiltere sanayi devrimini gerçekleştirdikten sonra, deniz aşırı ülkeleri daha çok kendi tekstil sanayi malları için pazar bulmak amacıyla kullanmaya başlamıştır. Hindistan pazarında İngiliz mallarının tüketilmesi için benzer malları üreten yerel üreticiler ve endüstriler yok edilmiştir: “İngiltere kendi fabrikalarıyla rekabet eden pamuk, ipek gibi maddelerin üretimini yasakladı. Böylece İngiltere’nin tekstili Hindistan’dan herhangi bir rekabet ve tehdit görmeyecekti.”¹²⁸. Ancak bu yıkım gerçekleştirildikten sonra İngiltere Hindistan’ a sermaye yoğun, kompleks ürünler ve makineler ihraç etmeye başlamış ve Hindistan toplumunda kapitalist güçler geliştirilmiştir. Fakat, artık Hindistan’da tarım ve imalat arasındaki bağ kopmuş,

¹²⁴ Wood, 2003a

¹²⁵ Harvey, 1982 ve Harvey, 2001

¹²⁶ Amin, S.(1991). *Eşitsiz Gelişme*, İstanbul: Arba Yayıncılık, s. 187

¹²⁷ Frank, A.G.(1978). *Dependent Accumulation and Under-Development*, Londra: Macmillan Press, 102-115

ekonominin bütünlüğü bozulmuştur¹²⁹. Bu gibi ülkeler, kendi sanayi mallarını üretmeye başlasalar bile sanayinin gelişmesi bütünlükten yoksun olduğundan dolayı, geri kalmış ve bağımlı durumları sürer. Görülüyor ki, dış pazarda metallerin tüketiminin sağlanması için kapitalist güçlerin ihracı beraberinde *kapitalizmin gelişmesini* getirmemiştir.

Bu örneğin de gösterdiği gibi, sermayenin krizlerine mekansal çözüm olup olmayacağının yanıtını bulmak için dış mekana değil, sermayenin aşırı birikiminin gerçekleştiği pazara bakmak gerekir. Sermayenin daha karlı yatırım imkanı bulması için yayılması, sermayenin dış mekana gönderildiği merkez açısından aşırı birikim sorununa çözüm değildir. Çünkü mekana yayılmanın amacı sermayenin kullanılacağı *daha karlı* alanlar bulmaktır. Bu durumda sermayenin coğrafi olarak yayılmasının sebebi, dışarıya götürdüğünden daha fazla sermaye geri getireceğindendir. O halde sermayenin her dışa yayılma atılımı, sonuçta merkezde karlı değerlendirilmeyi bekleyen sermaye miktarını da arttıracaktır. Sermaye ne kadar fazla dışa açılırsa, kazanmış olduğu ve değerlendirmesi gereken (ve merkezde birikmeye başlayan) sermaye miktarı da o kadar artacaktır. Bu durum ise aşırı birikim eğilimini güçlendirir. Bu sebepten dolayı Paul Sweezy ve Paul Baran¹³⁰ krizler için mekansal yayılmanın çözüm olmamasının sebebini asıl olarak merkezde ararlar. Mesela, 1947-1960 yılları arasında Brezilya'daki Amerikan özel sermaye yatırımlarının toplam tutarı 1 milyar 814 dolar iken, Brezilya' dan Amerika' ya aktarılan sermaye 3 milyar

¹²⁸ List, F. (1856). *National System of Political Economy*, Philedelphia: J.B. Lippincott&Co., s. 114' den aktaran Frank, 1978: 97

¹²⁹ibid., s. 115

¹³⁰ Sweezy, P., P. Baran, H. Magdoff (1975). *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*, Ankara: Bilgi Yayınevi ve Sweezy, P., P. Baran (1970). *Tekelci Kapitalizm*, Ankara: Doğan Yayınevi

481 milyon dolar olmuştur¹³¹. Diğer bir örnek olarak 1950-1963 yılları arasında ABD' nin büyük şirketlerinin dış yatırım ve gelirlerine bakılabilir. Bu dönemde şirketlerin net ve doğrudan dış yatırım miktarı toplam 17 milyar 382 milyon dolar iken, bu yatırımların geliri 29 milyar 416 milyon dolar olmuştur¹³².

Hem yabancı yatırım hem de dış ticaret yoluyla sermayenin dışa aktarılması, her zaman geriye daha fazla sermaye getirmiştir. Nitekim artan miktarlarda sermaye merkezde yoğunlaşmaktadır. Bu durum dikkatleri sermayenin diğer hareketine, mekanda yoğunlaşmaya çekmektedir.

I-C-2) Mekansal Yoğunlaşma

Sermayenin hareketlerinin başlangıç noktasını yeniden hatırlamak gerekiyor. Sermaye birikimini arttırmak için, öncelikle üretilen artı değer miktarını arttırmak ve aynı zamanda bu artmaya eş değer ölçüde pazarı genişletmek gerekir. Bu nedenle öncelikle sermayenin mekansal engelleri aşma ve genişleme yönündeki hareketi incelendi. Ancak sermaye, artı değer miktarını arttırmayı ve pazarı genişletmeyi mekanda yoğunlaşarak da gerçekleştirebilir. Bu yoğunlaşma, mekanda sabit kalarak kapitalist toplumsal ilişkilerin yoğunlaşması ile sağlanır. Yukarıda, sermayenin yayılmasıyla mekanda yoğunlaşmanın arttığı gösterildi. Aşağıda da sermayenin yoğunlaşması ile mekanda yayılmasının nasıl arttığı gösterilmeye çalışılacak.

Artı değer miktarını arttırmanın yolunun artı-emek zamanını çoğaltmak olduğunu belirtmiştik. Artı emek-zamanı, çalışma gününü uzatıp ve böylece emek

¹³¹ Sweezy, P. (Haziran 1977). *Modern Capitalism*. Monthly Review, s 6-7'den aktaran Başkaya, F.(2001). *Az gelişmişliğin Sürekliliği*, Ankara: İmge Yayınları, s. 52

gücünü ucuzlatmak dışında, üretim için gerekli-emek zamanı kısaltılarak da artırılabilir. Bu durumda çalışma günü içerisinde artı-değer üreten zaman diliminin oranı, gerekli zamana oranla yükseltilmiş olur. Ücretlerin temeli de gerekli-emek zamanı olduğuna göre, bu zamanın kısalması ücretleri de düşürecek ve emek ucuzlayacaktır.

Gerekli-emek zamanını kısaltmak için mevcut emek gücünün üretkenliği arttırılmalıdır. Emek üretkenliği ise daha üstün üretim teknolojisi ve makineler kullanılarak ve üretimin organizasyonundaki değişiklikler yoluyla arttırılır¹³³. Daha üstün makine kullanan bir işçi, aynı gerekli-emek zamanında birçok işçinin ürettiğine denk ürün üretir. Bu durumda makineli tek bir işçi, çok sayıdaki emek gücünün çalışmasını gereksiz kılar. Demek ki makineleşme ile emeğe olan ihtiyaç azalır ve emek gücü ucuzlar. Bir yandan iş gücünün bir kısmı işten çıkarılır, böylece teknolojik işsizlik yaratılmış olur. Diğer yandan ücretlerdeki düşüşle birlikte, toplumun giderek daha fazla kesimi emek piyasası içine çekilir ve ücretli emeğe dönüştürülür. Kadınlar, çocuklar, zanaatkarlar, el işçileri, yani daha önce emeklerini satmayanlar, emek piyasasına dahil olurlar. Böylece “nispi artık nüfus” ya da “endüstriyel yedek işçi ordusu” oluşmaya başlar¹³⁴. Bu şekilde elde edilen artı değere nispi artı değer denir. Böylece mekansal yayılma mutlak, mekansal yoğunlaşma ise nispi artı değer üretimine denk gelir.

Ancak çoğalan artı değer miktarıyla doğru orantılı bir şekilde artı değerinin gerçekleşmesi için pazarın da genişlemesi gerekir. Pazar da aynı mekan içinde

¹³² Sweezy, Baran, 1970: 130. Yazarlar, Birleşik Devletler Ticaret Bakanlığı (Kasım 1954).*Survey of Current Business*’den aktarmaktadırlar.

¹³³ Harvey, 1982: 31

¹³⁴ *ibid.*, s. 165

kalarak genişletilebilir. Meta formunda tutulan sermayenin tüketim döngüsünü arttırmak, aynı mekan içinde kalarak tüketim ve pazar ilişkilerini yoğunlaştırmak suretiyle gerçekleşir. Tüketimi arttırmak için ilk olarak mevcut tüketim biçimi nicel olarak genişletilir. İkinci olarak mevcut belli ihtiyaçların propagandası toplumun daha geniş bir kısmını içine alacak şekilde yapılır. Kapitalist tüketim, yeni toplumsal etkinlik alanlarına girer ve daha önceden var olan etkinlik biçimlerini kapitalist bir çizgide yeniden organize eder. Bu etkinlikler *var olan kullanım değerlerinin* yanında bir de değişim değeri kazanırlar. Üçüncü olarak da yeni toplumsal istek ve ihtiyaçlar üretilir ve *yeni kullanım değerleri yaratılır*¹³⁵.

Görüldüğü üzere aynı mekan içinde kalarak tüketimi arttırmak zıt yönlü iki hareket ile mümkün olur. İlk olarak kapitalist ilişkilerin, daha önce girmediği toplumsal alanlara nüfuz etmesiyle, kullanım değerlerine sahip olan ürün ve ilişkiler meta-forma bürünürler. Bunun sonucunda kültür, çocukluk, kadınlık, mutluluk.....vb ilişkiler birer meta haline gelirler ve pazarda satılan ürünler olurlar. Artık değişim değeri kazanmış olan bu etkinlikleri kullanmanın tek yolu, onları piyasa aracılığıyla satın almaktır. Böylece toplumun giderek daha fazla unsuru tüketim içine çekilmiş olur. İkinci olarak tersi yönde bir hareketle ise, değişim değeri için üretilmiş olan ürünlere, satılmak için kullanım değeri kazandırılır. Çünkü üretilen ürünlerin meta olması için kullanım değerine sahip olmaları, yani toplumda bu ürünler için ihtiyaç oluşması gerekmektedir. Bu ihtiyaçlar reklam, propaganda ve diğer iletişim aygıtları vasıtasıyla topluma dayatılır. Böylece toplum, sermayenin belirlediği yeni gereksinimler kazanır; tüketim üretilmiş olur.

¹³⁵ Marx, 1999a: 309

Öyleyse denebilir ki, bir bütün olarak tüketimi arttırmak, toplumsal hayatın daha fazla metalaşması ile mümkündür. Toplumsal hayatın metalaşması aracılığıyla dolaşım alanı genişletilmeden, aynı dolaşım alanında daha fazla değişim noktası yaratılarak pazar genişletilmiş olur¹³⁶. Pazarın genişletilmesi, kapitalist ilişkilerin yoğunlaştırılmasıyla gerçekleşmiştir.

Bu tür bir genişleme meta-form halindeki sermaye için geçerlidir. Öte yandan para olarak tutulan sermayenin de değerlendirileceği karlı alanlar bulmak gerekir. Belli bir mekan içinde para-sermayenin kullanım yöntemlerinden en önemlisi sabit sermaye yatırımlarıdır.

Sermaye meta üretimini gerçekleştirebilmek için büyük miktardaki üretici sermayeyi fabrika ve makine gibi biçimlerde uzun zaman dilimleri boyunca mekanda hareketsiz hale getirmek zorundadır. Bu sabit sermaye yalnızca üretim için değil, sermayenin dolaşımı için de gereklidir. Sermayenin coğrafi hareketliliği taşımacılık sistemleri, iletişim hatları, ulaşım sistemleri....vb. gerektirir. Meta-sermayeye benzer bir şekilde, para-sermayenin hareketliliği de iletişim, bankacılık, finansal ve yasal kurumların gelişimine bağlıdır. Ancak, iletişim ve taşımacılık araçlarının hemen hemen hepsi sabit mekansal düzenlemeler ve altyapılardan oluşur. Demiryolları, hava alanları, limanlar kablo ağları, fiber optik sistemler, elektrik santraller, boru hatları gibi şeyler mekana çakılı sabit sermayeyi oluşturur¹³⁷. O halde sermayenin üretimi ve bir yerden başka bir yere hareketi sabit, taşınmaz yerde hareketsiz olarak yatan fiziksel yatırımlar ve toplumsal altyapıların oluşturulmasına bağlıdır. Bu açıdan sabit sermayenin kendisi mekana çakılı olan üretici bir güçtür. Bu durumda

¹³⁶ ibid., s. 308

¹³⁷ Harvey, 2004: 84

sabit sermayenin bir mekan diliminde yoğunlaşması demek, üretici güçlerin de bu mekanda yoğunlaşması demektir.

Sabit sermaye yatırımları birikimin gerçekleşmesi için gerekli alt yapıyı oluşturmakla kalmaz. Daha önce de değinildiği gibi sermayenin üretim ve dolaşımında kullanılan sabit sermaye yatırımları, sermayenin devir süresini hızlandırır. Böylece sermayenin üretime aktarılma süresi ve sermayenin birikimi hızlanmış olur. Dönüşümlü olarak, biriken sermaye miktarı arttıkça bir yandan sabit sermayeye yapılan yatırımlar, bir yandan da dış pazarlar aramak için sermayenin mekansal yayılması artacaktır. O halde sermayenin biriktiği yerler, sermayenin dünyaya yayılmak için çıkış aldığı yerlerdir. Bu durumda “sermaye, sabit sermayenin geliştiği yerde birikimini gerçekleştirir” demek eksik olacaktır: Sermaye sabit sermayenin geliştiği yerde çoğalarak birikir. Bu durumda sabit sermayenin gelişimi servet birikiminin yoğunluğunun da göstergesi olur¹³⁸. Marx’ın dediği gibi “Yollar, kanallar vb. gibi tüm *genel üretim koşulları* ister dolaşımı kolaylaştırsın ya da hatta yalnızca olanaklı kılsın, ya da ister üretken gücü arttırsın....., sermaye üzerine kurulu üretimin pek yüksek gelişmesini gerektirir.”¹³⁹.

Bu sebeple sabit sermaye yatırımları, mekanda biriken sermayenin karlı bir şekilde değerlendirilebileceği bir yatırım alanı olarak karşımıza çıkar. Bu tür yatırımlar büyük miktarda sermaye emebilir. Böylece mekan içinde sabit kalınarak, sabit sermayenin iyileştirilmesi mekansal yayılmanın alternatifi olur.

Sabit sermayenin varlığı mekanda belirli bir süreklilik ve sabitlik yaratır. Sabit sermaye olarak mekana yatırılan sermayenin de kendisini gerçekleştirmesi,

¹³⁸ Marx, 1999b: 176

¹³⁹ ibid., s. 23-24. Vurgu orijinal metinde yer almaktadır.

değerlenmesi gerekir. Üretim için kullanılan sabit sermaye de, dolaşım için kullanılan sabit sermaye de ancak yıprandıkları ve tüm değerlerini nihai ürüne aktardıkları zaman tamamen tüketilmiş olurlar. Tanımı gereği sabit sermaye, değerini tek bir seferde ürüne aktarmaz; bir çok kez kullanıldıktan sonra tükenir¹⁴⁰. Bu sebeple sabit sermayeye aktarılan sermayenin gerçekleşmesi uzun zaman alır. Sabit sermayenin değer yitirmemesi için bu yatırımları, uzun zaman zarfında mekansal etkileşimin izlemesi gerekir. Mekansal etkileşimden kasıt, mekanın uzunca bir süre güvenliğinin ve karlılığının korunmasıdır. Aksi taktirde sabit sermayeye yapılan yatırımlar değerini yitirir ve toplam toplumsal değer bir kısmı devalüe olarak sistem dışına atılmış olur. Hiçbir geminin yanaşmadığı bir limana ya da önünden geçen otoyol kaldırılan bir ticaret merkezine yatırılan sermaye bir süre sonra kaybolacaktır¹⁴¹. Bu ise sermaye birikiminin, dolayısıyla servetin biriktiği mekanın zaman içinde belirli bir süreklilik göstermesine sebep olur. Yer değiştirmelerin arkasında yüksek miktardaki devalüasyonun maliyeti vardır.

Ancak sabit sermaye yatırımları da kendi içinde çelişkiler taşır. Yer değişikliğine gidilmeden, aynı mekanda kalınsa da sabit sermaye devalüasyona açıktır. Biriken artı değer miktarı arttıkça ve artı değer sermayeye dönüşümü hızlandıkça, mekansal düzenlemede de buna uyum sağlayacak bir şekilde genişleme ve değişim yaşanmalıdır. Böylece mekansal düzenleme, daha fazla birikimin ihtiyaçlarına göre yeniden şekillendirilmek zorundadır. Buna, şirketler arası rekabetten kaynaklanan teknolojik değişim ve yenilenme süresinin hızlanması da eklenir. Bu ise kullanımda olan sabit sermayenin yenilenme hızının artmasını zorunlu

¹⁴⁰ Mandel, 1998 içinde Savran, Satlıgan (der): 92

¹⁴¹ Harvey, 2004: 84-85

kılar. Bu sebepten dolayı sabit sermaye, değerini aktarmaya zaman bulamadan, tüketilmeden değiştirilir¹⁴². Sabit sermayenin karlı bir şekilde değişimi ulaşım ve iletişim sistemlerinin gelişim hızına ayak uyduramaz. Eski yatırımlardan ve teknolojiyen kurtulmak devalüasyon ve krizlerle mümkün olur. Böylece üretici güçlerin gelişmesiyle birlikte, üretim ilişkilerinin bir engel teşkil etmesi mekansal düzenlemelerde de kendisini gösterir. Böyle olunca mekansal yapılar mekansal engellere dönüşür¹⁴³.

Sabit sermayenin yaşadığı devalüasyon, sabit sermayenin bulunduğu mahalle özgüdür¹⁴⁴. Aslında devalüasyon yaşayan mahal değil, sabit sermayedir. Ancak bir mahal kendisine yapılan sermaye yatırımı ile geliştiği için, sermayenin değer yitimi, mahallin değersizleşmesi olarak yansır. Sonuç olarak sermaye belli bir momentte kendi koşullarına uygun bir mekansal organizasyon oluşturur. Buna karşılık, daha ileri bir zamanda bu mekansal organizasyon sermaye birikiminin gelişimine uygun olmaktan çıkar ve bu eskimiş mekansal organizasyon krizlerle yıkılır¹⁴⁵.

Devalüasyon, sermayenin krizinin hem belirtisi, hem de krizden bir çıkış yoludur. Ancak devalüasyonun da krizin de tek bir sebebi yoktur. Yine de bu iki olgu sermayenin farklı bir yoğunlaşma çeşidi olarak kabul edilebilecek olan merkezileşmeyi beraberinde getirir. Devalüasyon ile birlikte toplumsal sermayenin bir kısmı değer yitirir. Değer yitiren ve ucuzlayan bu sermaye dilimi büyük kapitalistler tarafından ele geçirilir. Devalüasyon sayesinde büyük kapitalist, küçük kapitalistlerin fiziksel ve mali servetlerini değerinin altında satın alma imkanı

¹⁴² Mandel, 1978: 248

¹⁴³ Harvey, 1982: 430

¹⁴⁴ ibid., s. 378 ve 395

¹⁴⁵ Harvey, D.(2003). *Postmodernliğin Durumu*, İstanbul: Metis Yayınları, s. 262

kazanmış olur.¹⁴⁶ Bu şekilde mevcut sermayenin bir bölümünün devalüasyonu, merkezileşmeyi tetikler.

Merkezileşme iki ya da daha fazla bağımsız sermayenin, tek sermaye oluşturacak şekilde, tek bir yönetim altında birleşmesidir¹⁴⁷, yani tekellerin oluşmasıdır. Tekelleşmede devalüasyon sonucu toplumsal sermaye miktarı azalmış olmasına rağmen, tek elde toplanan sermaye miktarı artar. Merkezileşme, toplumsal sermayenin dağılımdaki bir değişimdir: Bir çok kişinin kaybettiği sermaye, bir kişinin elinde toplanır¹⁴⁸.

Sermayenin merkezileşmesi, sermayenin yoğunlaşmasından farklı bir kavramdır, ancak birbirleriyle ilişkilidirler. Yoğunlaşma, her bir tikel sermaye tarafından daha fazla miktarda artı ürün üretilmesi ve böylece yoğunluğun daha fazla birikimin gerçekleştirilmesi yoluyla artmasıdır. Merkezileşmede ise yoğunlaşmadan farklı olarak, tek bir elde bulunan sermaye miktarının büyümesinin sebebi, diğerlerinin kaybı olmuştur. Yine de merkezileşme farklı bir türde yoğunlaşmadır. Tek elde toplanan sermaye miktarı bir anda o kadar yoğunlaşmıştır ki, normal koşullar altında bu yoğunlaşmanın gerçekleşmesi yıllar alacaktır.

Tekellerin gelişmesi 1860-1870 arasında başlamıştı ve o zamandan beri ilerlemektedir. Aslında sermayenin yayılmasını sağlayan da ekonomik gücün tekelerde toplanması olmuştur. Büyük sermaye miktarlarının tek bir yönetim altında toplanması, sermayeyi bir mekandan diğerine kaydırma imkanı yaratmıştır¹⁴⁹. İşte bu

¹⁴⁶ Shaikh, 1998 içinde Savran, Satlıgan (der): 161

¹⁴⁷ Gouverneur, 1997: 189

¹⁴⁸ Braverman, H.(1974). *Labor and Monopoly Capital*, New York: Monthly Review Press, s. 257

¹⁴⁹ Magdoff, H (1975). “Yeni Emperyalizm” içinde Sweezy, Baran, Magdoff: 149 ve Feagin, J. R., M. P. Smith (1993). “Cities and the New International Division of Labor: an Overview” içinde Smith, M.P., J.R. Feagin (der). *The Capitalist City: Global Restructuring and Community Politics*, Oxford: Blackwell Publishers, s. 9

sebepten dolayı sermayenin yoğunlaşması, mekansal yayılması ve merkezileşmesi bir arada gelişirler. Yine yayılma ve merkezileşme dinamiğinin bir arada ilerlemesi sonucu tekeller çok uluslu bir nitelik kazanmış; 1950 ve 1960’lardan başlayarak günümüzün tekelleri olan “çok uluslu şirketler” (ÇUŞ’lar) ortaya çıkmıştır. Günümüzde ÇUŞ’lar büyük sermayenin tanımlayıcı organizasyonel formudur¹⁵⁰.

I-C-3) Mekanların Eşitsiz Gelişimi ve İş bölümü

Sermayenin ikili hareketi, yayılma ve yoğunlaşmanın eş zamanlı olarak görüldüğü tespitine indirgenemeyecek kadar önemlidir. Yayılma ve yoğunlaşma birbirlerini tetiklemekte, karşılıklı olarak birbirlerini doğurmaktadır. Sermaye ne kadar fazla dışa yayılırsa, merkezde biriken sermaye de o kadar artar. Benzer şekilde merkezde biriken sermaye miktarı ne kadar artarsa, bu sermaye karlı değerlendirilmesi için o kadar fazla dış pazar arayışına girer ve yayılır.

Bu şekilde artı değer üretildiği, gerçekleştiği ve kar olarak biriktiği mekanlar birbirlerinden farklılaşmaktadır. Sermayenin biriktiği mekanlarda toprağa yapılan sabit sermaye yatırımları da yoğunlaşma eğilimi gösterir. Sabit sermayenin kendisi üretici bir güç olduğu için, hareketsizleştiği mekanda önemli coğrafi dönüşüme yol açar. Bu hareketsizleşme, mekana bağlı farklılıklar yaratan unsurların en önemlilerinden biridir¹⁵¹. Bu şekilde sermayenin mekansal olarak hareketsizleştirilmesi, aynı zamanda farklılaşmış coğrafi mekanın üretilmesidir¹⁵².

¹⁵⁰ Mandel 1978: 319 ve Doğan, A.E.(2002). *Birikimin Hamalları: Kriz, Neo-Liberalizm ve Kent*, İstanbul: Donkişot Yayınları, s. 13

¹⁵¹ Harvey, 2004: 85

¹⁵² Smith, 1990: 119

Bu hareketsizleşme, bir mekanın gelişimini ve az gelişimini belirleyen olgulardan biridir. Kapitalist üretim biçimi içerisinde mekanların eşitsiz ve bileşik gelişimi denilen ve merkez ve çevre oluşumu ile ifade edebileceğimiz şey budur. O halde sermayenin yoğunlaşma / yayılma ikili hareketinin sonucu, mekanların eşitsiz ve bileşik gelişmesidir. Bu eşitsiz ve bileşik gelişimin bir kutbunda gelişme bir kutbunda ise azgelişmişlik birikir. Bir kutupta gelişmişliğin üretilmesi, diğer kutupta az gelişmişliğin birikmesine bağlıdır. Eşitsiz ve bileşik gelişim, sermayenin mekansal sürekliliği ile birleşince, merkez ve çevre durumunun sürekliliğini sağlayan güçler daimi bir nitelik kazanır. Bu durumda eşitsiz coğrafi gelişim, sermayenin dolaşımı yoluyla yeniden üretilir. Neil Smith'in vermiş olduğu "tahterevalli" örneği üzerinden mekanların gelişmişliği-az gelişmişliği değerlendirilebilir¹⁵³.

Neil Smith, kitabında mekan ve sermaye ilişkisiyle ilgili son derece faydalı analizler yapmış, ancak her nedense kitabının sonlarına doğru mekanların sırayla bir gelişmişlik, bir azgelişmişlik döngüsünü takip edeceğini savunmuştur. Gelişmiş olan **x** mekanında zaman içinde ücretler yükselir, emeğin örgütlülüğü ile birlikte sınıf mücadelesi kuvvetlenir. Azgelişmiş **y** mekanında ise işsizlik artar, işçilerin örgütlülüğünü azalır ve ücretler düşer. Böylece azgelişmiş **y** mekanında sermayenin karlılığı ve gelişimi için müsait bir ortam oluşurken, gelişmiş **x** mekanında aksine karlılık düşmeye başlayacaktır. Sermaye ücretlerin düşük olduğu yerleri tercih edeceğinden dolayı azgelişmiş **y** mekanına akacaktır. Bu aşamada sermayeyi kendisine çeken **y** mekanı zamanla gelişir ve ücretler yükselmeye başlar. Buna karşılık sermayesi dışı kaçan **x** mekanı ise zamanla yoksullaşır ve ücretler düşmeye

¹⁵³ ibid., s. 149

başlar. Böylece sarmal başa dönecek ve sermaye ile birlikte gelişmişlik tahterevalli gibi bir o kutupta, bir bu kutupta toplanacaktır.

Gelişmişlik-azgelişmişlik döngüsüne dair böyle bir iddia tarihsel olarak ispatlanamaz ve sırf bu sebepten dolayı reddedilebilir. Ancak sorulması gereken soru, Smith'in nerede yanlışlığa düştüğüdür. Ücretlerin sermayeyi çeken tek kriter olmadığı gibi, ücretleri belirleyen de tek başına gelişmişlik düzeyi olmadığı itirazları yapılabilir ve bu itirazlar doğrudur da. Ancak öyle anlaşıyor ki, Smith tahterevalli örneğini verirken sermaye birikimine dair daha önemli ve bir o kadar da basit bir unsuru unutmuştur.

Smith, dünya üzerindeki sermaye miktarını sabit tutmuştur. Zaman içinde miktarı değişmeyen bu sermayeyi bir o bölge sırtlamakta ve geliştirmek, bir bu bölge sırtlamakta ve gelişmektedir. Halbuki çevre bölgelere giden sermaye, merkezdeki sermaye değildir. Bu yüzden, ileride değinileceği gibi, bir ülkede yatırım ve istihdamın azalmasının sebebi, diğer bir ülkede yatırım ve istihdamın artması değildir. Sermaye, sürekli birikerek, miktarını sürekli arttırarak sermaye olma niteliğini korur. Bu sebeple de bir yerden diğer yerlere *yayılır*; sanıldığı gibi bir yerden diğer yerlere *göçmez*.

Mekanların eşitsiz ve bileşik gelişimi ile, merkez ve çevrenin sürekliliğini Lefebvre şöyle anlatmaktadır: Merkezler kendi çevrelerini üretir, organize eder ve hiyerarşik bir düzene sokarlar¹⁵⁴. Çevredeki mekanlar, bağımlılık altında ve sömürülen mekanlar olarak üretilir¹⁵⁵. Merkezin kendisi ise gücü ellinde tutar ve çevreyi yönetir¹⁵⁶. Benzer bir şekilde merkez-çevre ilişkisi canlı bir organizmaya

¹⁵⁴ Lefebvre, H.(1976). *The Survival of Capitalism: Reproduction of the Relations of Production*, Londra: Allison and Busby, s. 196

¹⁵⁵ *ibid.*, s. 85

¹⁵⁶ *ibid.*, s. 17

benzetilebilir¹⁵⁷. Merkez, damarlardan kan gönderip bedeni, bütün bir bölgeyi yaşatır. Nasıl yürek olmadığında beden de yoksa, merkez olmadığında çevre de yoktur.

Mekansal farklılaşmanın üretimi ile mekanların düzenlenmesi, ulusal ve uluslararası iş bölümünün maddi temelidir. Her bir özgül kapitalist birikim dönemi mekanların eşitsiz ve bileşik gelişimini kendi karlılığını kolaylaştıracak şekilde yeniden örgütler. Zamanın ve mekanın yeniden örgütlenmesiyle kapitalizm bunalım dönemlerini aşabilmekte ve yeni bir birikim döneminin temellerini atabilmektedir¹⁵⁸. Böylece tarih içinde farklı mekansal iş bölümlerinin doğuşuna tanık oluruz. Ancak yeni mekansal iş bölümünü oluşturan, yeni birikim evrelerinin daha önce mevcut bulunan toplumsal ilişkilerle etkileşimidir. 20.yüzyıl'ın mekansal iş bölümü, kendisinden önceki beş yüzyıllık kapitalizmin tarihinin biçimlendirdiği mekansal düzenlemenin katmanları üzerinde oluşur. Sermaye bir kez ortaya çıktıktan sonra takip eden süreçler hiç bir zaman Tabula Rasa bulmazlar.

I-C-3-a) Birikim Modelleri ve Dönemsellik Sorunu

Bu bağlamda günümüzde gelişimini iyice hissettirmekte olan esnek birikim döneminde uluslararası mekansal organizasyonun incelenmesine geçilecektir. Bu incelemenin netlik kazanması için (fordist mekansal iş bölümü daha ağırlıklı olmak üzere) daha önceki iş bölümlerine de değinilecek; benzerlik ve farklılıklar ortaya koyulacaktır. Ancak konuyu ele almaya başlamadan önce fordizmden esnek birikime

¹⁵⁷ George, P., B. Kayser, R. Guglielmo, Y. Lacoste (1964). *La Geographie Active*, Paris: PUF, s. 304'den aktaran Alp, Şubat 1978: 32

¹⁵⁸ Urry, J.(1995). *Mekanları Tüketmek*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 39

ve aynı zamanda bir mekansal düzenlemeden diğetine geçiş ile ne kastedildiğinin açıklanması gerekir.

Birikimin örgütleniş biçimleri sıra ile birbirlerini takip eden tarihsel kategoriler olarak ele alınmamalıdır. Karikatürize etme pahasına söylemek gerekirse, “taylorizm yerini fordizme bırakmıştır. Günümüzde fordist birikim modeli mühletini doldurmuş ve kendisi dünya üzerinden silinirken yerine esnek birikim geçmiştir” şeklinde bir dönemleştirme yapmak doğru olmaz. Bunun yerine, Marx’ın üretim biçimleri ve bu üretim biçimlerinin tanımladığı toplumlar için yaptığı analizden yararlanılabilir. Bu analizin, birikimin örgütleniş modelleri arasındaki ilişkiye de adapte edilmesi mümkündür.

“....ekonomik kategorileri, tarihsel bakımdan belirleyici rol oynadıkları sıra ile ele almak olanaksız ve yanlıştır. Onların ele alınış sırasını belirleyen şey, tam tersine, modern burjuva toplum[un]da aralarındaki ilişkilerdir, ve burada sıra, doğal sıranın tersi olup, tarihsel evrim boyunca, birbirlerini izledikleri sıraya uymamaktadır. Sözkonusu olan, değışik toplum biçimlerinin birbirlerini izlemesinde, iktisadi bağılantılar arasında tarihsel olarak kurulan ilişki değıldir.....Sözkonusu olan, bunların, modern burjuva toplum çerçevesi içindeki eklemlenmesidir.”¹⁵⁹

Buradan çıkarılacak ilk sonuç şudur: Esnek birikim modeline geçişle birlikte fordizm tarih sahnesinden sinilmiş değıldir. Esnek birikim fordizmin içinden, sadece belli toplumlarda ve bu toplumlarda üretimin sadece belli sektörlerinde ortaya çıkmıştır. O halde aynı toplumsal formasyon içinde esnek birikim modeli, fordist

¹⁵⁹ Marx, 1999a: 44

birikim modeli ve hatta ilkel birikim pek ala yan yana görülebilir. Ancak bu farklı birikim organizasyonlarını aynı toplum içinde düzenleyen, kronolojik olarak en son ortaya çıkandır. Farklı birikim tarzlarının birbirlerine nasıl eklemleneceğini, birbirleriyle olan ilişkilerini, örnek olarak fordizm ile ilkel birikim arasındaki eklemlenmeyi ve fordizmin kendisini nasıl ele alacağımızı belirleyen esnek üretimdir. Çünkü bir alt kategori anlamak, ancak bir üst üretkenlik düzeyine sahip birikim modeli ortaya çıktığı zaman mümkündür. Bu açıdan fordizmi *per se* “katı” ve “verimsiz” kılan hiç bir şey yoktur. Kendinden bir sonra gelen model fordizmden daha esnek ve daha üretken olduğundan dolayı bugün fordizmi katı ve verimsiz olarak değerlendiriyoruz:

“Burjuva toplum[u], üretimin en gelişmiş ve en karmaşık tarihsel örgütlenmesidir. Bu bakımdan, bu toplumun ilişkilerini ifade eden ve onun yapısını anlamamıza olanak sağlayan kategoriler, aynı zamanda, burjuva toplumun kalıntıları ve öğeleri ile kurulmuş olduğu ve bu kalıntılardan bir kısmı henüz aşılmadığından, içinde hala taşıdığı ve bunların basit işaretlerinin gelişerek tam anlamlarına kavuştukları vb., kaybolmuş olan bütün eski toplum biçimlerinin yapıları ve üretim ilişkileri hakkında bir fikir edinmemize de olanak sağlar. İnsanın anatomisi, maymun anatomisi için de bir anahtardır. Alt-sınıf hayvan türlerinde üst bir biçimin habercileri olan imleri ancak bu üst biçimin kendisini tanıdıktan sonra anlamak olanaklı olmuştur. Böylece burjuva ekonomi[si], bize, antikçağ ekonomisinin vb. anahtarını vermektedir.”¹⁶⁰

¹⁶⁰ ibid., s. 42

Genel bir değerlendirme yapılacak olunursa, kendinden önceki birikim modeli gibi esnek üretim biçimi de dünya üzerinde genel geçer kullanıma sahip değildir, hatta nicel hesaplamalarla istisna olarak bile kabul edilebilir. Ancak toplumsal formasyonlarda farklı üretim biçimleri arasındaki ilişkiyi düzenlemeye başlayan odur. Bunun sebebi esnek üretimin daha yüksek bir üretkenlik seviyesine ulaşmış olmasıdır; ve rekabet ortamında bir kez üstün bir üretkenliğe ulaşıldığında, bundan daha düşük bir üretkenliğe geri dönüş mümkün değildir. İşte *tek bu sebepten dolayı*, (zamanının en yüksek üretkenlik seviyesine sahip olmasından dolayı) *egemen* birikim biçimi sayılabilir. Şu ana kadar toplumsal formasyonlar içinde farklı birikim modellerinin eklemlenmesi ve egemen birikim modeli için söylenenler, her birikim modeli mekanları da düzenlediğinden dolayı, mekansal organizasyonlar arasındaki ilişki için de geçerlidir. Mesela, 19.yüzyıl öncesinde görülen ve çevre ülkelerin ham madde ihracatçısı-sanayi mamulleri ithalatçısı olduğu mekansal düzenleme hala devam etmekle beraber işleyişini, yeni oluşmakta olan *egemen* mekansal düzenlemeye uydurmuştur. Egemen mekansal düzenleme ise kimi sınırlı ülkeler arasındaki ilişki için geçerlidir. Aşağıdaki anlatım, kaçınılmaz olarak birikim modellerini dönemsel olarak ele almaktadır; ancak arka planında yukarıda değinilen bakış açısını taşımaktadır.

19.yüzyıl öncesinde görülen iş bölümünde çevre, merkez ülkelere¹⁶¹ ham madde arzı yapıyorlardı. Üretim ve ücret sistemlerinin bu ülkelerde iyice gelişmesi ile birlikte çevre, sermaye malları için bir dış pazar oldu. 19.yüzyılın sonunda merkez ülkelerden mali sermayenin ihraç edilmeye başlanması ile birlikte mevcut duruma farklı bir bileşen eklendi. Sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi ile çevre

lkeler yalnızca meta sermayenin değil, mali sermayenin de alıcısı oldular¹⁶². Böylece merkez sanayi ürünleri üretirken, evre ülkelerde ihracat için hammadde üreten sektörler gelişti. Bu coğrafi iş bölümü sektörel özelleşmeye dayanıyordu.

Fordist birikim ve üretim organizasyonuna geçiş, 1930 sonrasında Atlantik okyanusunun iki yakasındaki ülkelerde görülmeye başlandı. Fordist birikim, ölçek ekonomisi üzerinde temellenen kitlesel üretime ve tüketimine dayanır. Burada yarı otomatik bant üzerindeki seri üretim sistemi, kitlesel üretim simgesidir. Bu kitlesel üretim belirli bir amaçla üretilmiş makineler ile gerçekleştirilir. Büyük lekli üretim belirli bir malın çok sayıda üretilmesidir. Kitlesel retim ise standart malların büyük ölçekli üretimidir. Fordizmi niteleyen bu standart ürün üretimi olmuřtur¹⁶³. rn standartlaşması üretkenliği yükselmekte, üretkenlik artışları ise ücretlere yansıtılarak, ücretleri de ykseltmekteydi. Ücretlerin artması pazarda talebin artmasını sağlıyor, böylece kitle üretimi kitle tüketimi ile tamamlanıyordu.

Fordist retim, temel olarak niteliksiz ya da yarı nitelikli işgücü kullanılarak gerçekleştirilir. Üretimde işbölümüne bağlı olarak kafa emeği ile kol emeğinin birbirinden ayrıldığı görülür. Bu dönemde emeğin örgütlenme düzeyi yüksektir ve sendikalar aracılığıyla taraflar arasında toplu pazarlıklar yapılır. Ölçek ekonomisi, standartlaşmış üretim yanısıra kurumsallaşmış sermaye-emek ilişkisini içermesi dolayısıyla *katı* ve kolaylıkla değiştirilemeyecek bir yapı sergiler.

evre ülkelerde ise 1950’lerden itibaren ithal ikamesi politikasının uygulanması ile birlikte sanayileşme gelişmeye başlamıştır. Bu dönemdeki

¹⁶¹ Yazı boyunca “merkez ülkeler” ile “gelişmiş kapitalist ülkeler” ; “evre ülkeler” ile “azgelişmiş ülkeler” ve “nc dünya ülkeleri” tanımları birbirleri yerine kullanılmaktadır.

¹⁶² Sweezy, P. P. Baran (1975) “Emperyalizm Kuramı zerine Görüşler”, içinde Sweezy, Baran, Magdoff: 127

¹⁶³ Taymaz, E. (Bahar 1993). *Kriz ve Teknoloji*. Toplum ve Bilim, Sayı 56-61, s. 28

sanayileşme, tüketim mallarından başlayarak, demir ve çelik başta olmak üzere metal ana sanayi gibi diğer büyük yatırım gerektiren sanayi kollarına geçişi öngörür. Bu sanayi üretimi ülkelerin iç pazarlarına yönelik olarak gerçekleştirilmiştir¹⁶⁴. Düşük bir teknoloji ile tüketim ürünleri üreten sanayilerin uluslararası rekabet ortamında yaşayabilmesi, ancak ithalat kısıtlamaları, gümrük vergileri ve diğer engellerle mümkün olmuştur. Bu vergi ve maliyetlerden kurtulmak için uluslararası firmalar ticaret yapmaktansa, doğrudan çevre ülkelerde yatırım ve üretim yapmayı daha avantajlı görmüşlerdir¹⁶⁵. Az gelişmiş ülkelerde yer seçen ÇUŞ'ların ana amaçları o ülkelerin giderek gelişen iç pazarlarına yönelik üretimde bulunmaktır. Bu nedenle yabancı sermaye, geniş iç pazara sahip ülkelere daha fazla ilgi duymuştur. Bu yatırımlar yoluyla bu dönemde fordist üretim modeli çevreye yayılmaya başlamıştır.

Ancak fordist üretim modelinin çevre ülkelere birdenbire transfer edildiği düşünülmemelidir. Fordizmin üçüncü dünya ülkelerinde gelişmesi belirli bir seyir izlemiştir. Öyle ki çevrede fordizmin yerleşmesi, merkez ülkelerde bu üretim biçiminin neredeyse sönmüş olduğu bir zamana denk gelmiştir. Ancak, bu “geç” gelişen fordizm bile bütün çevre ülkelerde değil, üçüncü dünyanın yalnızca geniş iç pazara, hali hazırda gelişmiş teknik ve üretim yapısına ve nitelikli emek gücüne sahip ülkelerinde olmuştur. Geri kalan çevre ülkelerde gelişen ise Alan Lipietz ‘in deyimiyle “kanlı taylorizm”dir¹⁶⁶.

¹⁶⁴ Eraydın, A.(1992). *Post-Fordizm ve Değişen Mekansal Öncelikler*, Ankara: ODTU Mimarlık Fakültesi Matbaası, s. 51

¹⁶⁵ Thrift, N. (1988). “The Georaphy of International Economic Disorder” içinde Massey, D., J. Allen(der), *Uneven Re-Development: Cities and Regions in Transition: A Reader*, Londra: Hodder and Stoughton, s. 10

¹⁶⁶ Lipietz , A.(Bahar 1993). *Uluslararası İş Bölümünde Yeni Eğilimler: Birikim Rejimleri Ve Düzenleme Tarzları*. Toplum ve Bilim, Sayı 56-61, ss:58-82 ve Lipietz, A. (Bahar 1997). *The Post-Fordist World: Labour Relations, International Hierarchy and Global Ecology*. Review of International Political Economy, Cilt 19 Sayı 1, ss: 1-41

Fordist üretim biçiminin yavaş yavaş çevreye transferinin arkasında, fordizmin 1960'ların başında merkez ülkelerde yaşadığı kriz vardır. Bu krizin en önemli nedeni üretkenlik artışının ve buna bağlı olarak kar oranlarının düşmesidir¹⁶⁷. Makineleşmenin yoğun bir şekilde uygulanması, montaj hattında makineler arasında dengesizliklerin artması, aşırı iş bölümü gibi sebepler üretkenlik artışı önünde engel teşkil etti¹⁶⁸. 1960'larda sermayenin bu krize tepkisi üretimi yeniden örgütlemek biçiminde olmuştur. Nitekim üretimin etkinliğini arttırmak için fordist üretim sürecinin üç safhaya bölündüğü görülür. Birinci kısmı oluşturan tasarlama, yöntemlerin organizasyonu ve mühendislik, ikinci kısmı oluşturan nitelikli işçi gerektiren üretim ve üçüncü kısmı oluşturan ustalık gerektiren işler ve montaj, birbirlerinden ayrılmıştır¹⁶⁹. Üretimin kendi içinde aşamalarına bölünmesiyle nihai ürüne ulaşma açısından ara mal üretimi ile montaj, ana üretim biriminin dışına çıkarıldı. Bu ayrışma, parçaların mekansal olarak da birbirlerinden ayrılmalrı imkanını doğurmuştur. Böylece her bir aşama kendi emek niteliğinin gereksinimlerini sağlayan bir ülkeye yerleşme kapasitesine sahip olmuştur. Braverman'ın anlattığı üretimin kontrolünün, edimden ayrılması kendisini coğrafi olarak gösterme imkanına kavuşmuştur¹⁷⁰. Burada amaçlanan, mutlak olarak kazanılan artı değer oranını arttırmak ve pazarı genişletmektir.

İlk olarak üretim sürecinin niteliksiz, emek yoğun üçüncü aşamasının emek ücretlerinin düşük olduğu çevre ülkelere taşındığı görülmektedir. Bu yer değiştirme özellikle tekstil ve elektronik alanlarında görülür. Bu üçüncü aşama içinde üretim etkinlikleri parçalara ayrılmış, iş bölümü artmış; ancak işler mekanize olmamıştır. Bu

¹⁶⁷ Taymaz, Bahar 1993: 8

¹⁶⁸ ibid., 22-23

¹⁶⁹ Lipietz, Bahar 1993: 74 ve Lipietz, Bahar 1997: 13

¹⁷⁰ Braverman, 1974

tür firmalarda üretimin teknik niteliği ve sermaye yoğunluğu düşüktür. Bu sebeple Lipietz bu tür üretime “kanlı taylorizm” demektedir¹⁷¹. Kanlı taylorizmde üretim, yoğun olarak ihracat odaklıdır. Üretimin düzenlenmesi, ÇUŞ’lar eliyle yabancı doğrudan yatırım (YDY) kullanılarak, yerel küçük taşeron firmalar aracılığı ile yapılır¹⁷².

Merkezde büyümeyi yeniden canlandıracağı umulan bu politikalar, umulanı gerçekleştirmemiştir. Sonuçta kitlesel üretimin krizi daha da derinleşmiş ve 1970’lerin başında kitlesel üretim sınırlarına dayanmaya başlamıştır. Talepteki durgunlukla birlikte karlılık krizi kendisini talep azlığı yönünde göstermeye başlamıştır. O halde piyasaların doyması ve eksik tüketim fordizmin krizinin nedeni olmaktan çok, sonucudur¹⁷³. Merkezde karlılık krizine çözüm sağlanamamasından dolayı fordizmin çevreye kaydırılması hızlanmıştır. Amaçlanan, üretimi ucuz iş gücünün bulunduğu pazarlarda gerçekleştirerek karlılığı korumaktır¹⁷⁴. Bu durum son derece kısıtlı sayıdaki ülkede çevresel fordizmi oluşturmuştur.

Çevresel fordizmde, üretimin üçüncü aşamasının yerleştiği kimi ülkelere üretimin ikinci ve birinci aşamaları da kaydırılmıştır. Ancak ikinci ve birinci aşamalar, yalnızca hali hazırda nitelikli emek gücüne sahip, gelişmiş teknik kapasitesi ve geniş bir iç pazarı olan çevre ülkelere aktarılmıştır¹⁷⁵. Çevresel fordizmde amaç, bu geniş iç pazara yönelik üretim yapmaktır. Çevresel fordizmin gelişimi, merkezin yeniden yapılanmasıyla birlikte olmuştur. Bu yeniden yapılanma

¹⁷¹ Lipietz, Bahar 1997: 10

¹⁷² Lipietz, Bahar 1993: 74-75

¹⁷³ Taymaz, Bahar 1993: 23

¹⁷⁴ Eraydın, 1992: 56

¹⁷⁵ Lipietz, Bahar 1993: 13 ve 14

sonucunda mevcut iş bölümünün devamı olan, ancak yine de kendi içinde yenilikler taşıyan bir mekansal düzenleme gelişmeye başlamıştır.

II) ESNEK BİRİKİM SÜRECİNDE KAPİTALİST ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN MEKANSAL ORGANİZASYONU

Esnek birikim sürecinde amaç, standart kitle ürünlerine doymuş olan pazarlarda ürün çeşitliliğinin sağlanmasıdır. Kitle üretimini karşılayan kitle tüketimi modelinin yerini, ürün çeşitliliğine dayanan esnek üretim ve teknolojik yenileme süreci almaktadır. Bu çeşitliliği sağlayan, bilgisayar destekli makinelerdir. Yeniden programlanabilir makineler, mikro-elektronik, bilgi ve iletişim teknolojileri ile çeşit ekonomisine dayanan ürünler üretmek mümkün oldu. Fordizmin aksine yeni ürünler üretmek için mevcut sabit sermayeyi değiştirmek yerine, makineleri yeniden programlamak yeterli hale geldi¹⁷⁶. Böylece firmalar, pazardaki talep dalgalanmalarına cevap verebilme yeteneği kazandılar. Buna esnek uzmanlaşma denmektedir. Esnek uzmanlaşmada ürün, tüketici talebi, isteği ve zevkine göre biçimlendirilebilmektedir. Esnek birikimde üretici ve tüketici arasındaki ilişkiyi sağlayan tam zamanlı üretimdir. Tam zamanlı üretim ile stok ortadan kalkmaktadır. Bu durumda pazara ilişkin bilgi, üretimin girdisi haline gelmekte ve bu sebeple esnek üretim bilgi-temelli üretim olarak adlandırılmaktadır.

Esneklik, emek sürecinde de söz konusudur. Emeğin kullanımını esnek kılan yeni olgular;

a) Eskiden farklı işçilerin üstlendiği görevlerin tek bir işçi tarafından yürütülmesi ve böylece emek gücünden tasarruf sağlanmasıdır.

¹⁷⁶ Gertler, M. S. (1988) *The Limits of Flexibility: Comments on the Post-Fordist Vision of Production and Its Geography*. Transactions of the Institute of British Geographers, Cilt 13, Sayı 4, s. 420

- b) Şirketlerin, istihdam ettikleri emek miktarını ürünün talebindeki dalgalanmalara karşılık olarak hızlı ve kolay bir şekilde adapte edebilmesidir. Bunu sağlayan yarı zamanlı ve geçici işçi istihdamıdır.
- c) Emek ve sermaye arasındaki toplu pazarlık sistemin gerilemesi sonucu istihdam ilişkilerinin bireyselleşmesi ve ücretlerin belirlenmesinde sektör içi yahut şirket içi pazarlıkların ön plana çıkmasıdır.
- d) Yeni teknoloji ve makinelerin farklı niteliklere sahip işçilerin yan yana farklı kombinasyonlarda çalışmasını gerektirmesidir¹⁷⁷.

Emek sürecinin esnekleştirilmesi, ileride değinilecek bir konu olan emek gücünün kendi içinde farklılaşmasını da arttırdı. Örneğin, nitelikli ve yüksek ücretli merkez emek gücü ile niteliksiz ve düşük ücretli çevre işgücünün kendi aralarında kutuplaşmasına yol açmıştır. Esnek üretimde talebin kaynağını bu yüksek gelirli merkez işçiler oluşturmaktadır. Daimi olarak yenilenen ve farklılaşan ürünler, bu kesime yöneliktir. Böylece esnek üretim ile birlikte tüketim kalıpları da değişmeye başlamıştır¹⁷⁸.

Bu değişimler içinden yeni bir mekansal düzenlemenin doğmasını sağlayan gelişme daha çok üretimin yeniden organizasyonu oldu. Bu yeniden organizasyon dikey birleşmeden dikey ayrılmaya bir geçiştir. Dikey birleşme, üretimin ardarda gelen aşamalarının ve dağıtımın, tek bir şirketin kontrolü altına yerleştirildiği bir süreçtir¹⁷⁹. Fordizmin ölçek ekonomisi dikey birleşmeyi desteklemişti. Dikey birleşmede üretimin farklı aşamaları arasında hiyerarşik bir yapı ve bir emir komuta

¹⁷⁷ Storper , M., A.J. Scott (1990) “Work Organization and Local Labor Markets in an Era of Flexible Production”. International Labor Review, Sayı 129, s. 575’ den aktaran Peck, J.(Ekim 1992). *Labor and Agglomeration: Control and Flexibility in Local Labor Markets*. Economic Geography, Cilt 68, Sayı 4, s. 327

¹⁷⁸ Taymaz, Bahar 1993: 9

¹⁷⁹ Johnston, Gregory, Pratt, Watts (der) 2000: 399

zinciri bulunuyordu¹⁸⁰. Dikey ayrışma ile, daha önce tek bir firma içinde gerçekleştirilen üretim sürecinin ayrı, uzmanlaşmış evrelere bölünmesi ve evrelerin dışsallaştırılması eğilimi söz konusudur¹⁸¹. Üretimin büyük ölçeğe dayanan hiyerarşik yapısı ortadan kalkmış ve küçük ölçekli firmalar görülmeye başlanmıştır.

Dikey ayrışma ile amaçlanan, dikey birleşmenin kimi çelişkilerine çözüm sağlamaktır. İlk olarak dikey birleşme zaman içinde teknoloji kullanımını ve makineleşmeyi arttırır. Bu sebeple sermayenin organik bileşimi yükselir ve zamanla kar oranlarının düşme eğilimi baş gösterir. Düşen kar oranlarını tersine çevirmenin bir yolu emek yoğunluğunu arttırmak ve bunun için de dikey ayrışma ile üretimi küçük firmalara vermektir¹⁸². Küçük firmalar emek yoğun üretim yaparlar. Bu sebeple kar oranlarında bir istikrar sağlanır ve organik bileşimin yükselmesi eğilimi çok uzak zaman dilimlerine ertelenebilir. İkinci olarak, dikey birleşmede üretime sokulan sermaye miktarı büyüktür. Bu büyük sermaye diliminin devri de uzun zaman alır. Dikey ayrışma, sermayenin devrini hızlandırmanın bir yolu olarak görülür. Üretim sürecini birçok küçük safhaya ayırmak ve her bir safhayı birbirlerine pazardaki değişim yoluyla bağlı firmalara vermek, sermayenin devir süresini kısaltmanın bir yolu olarak görülür. Çünkü küçük sermaye dilimleri daha hızlı devrederler. Böylece büyük sermaye kitlesinin yerini devir hızı almış olur¹⁸³. Devir süresini arttırma gereksinimi küçük, atölye ve zanaat tipi üreticiler ile aile içi üretimin de canlanmasına sebep olmuştur¹⁸⁴.

Korporasyonlar artan bir şekilde küçük ve orta ölçekli işletmelerle taşeron

¹⁸⁰ .Sweezy (1975) “Emperyalizm” içinde Sweezy, Baran, Magdoff: 29

¹⁸¹ Peck, J.(1996). *Work Place: Social Regulation of Labor Markets*, New York: The Guildford Press, s. 122

¹⁸² Harvey, 1982: 183-184

¹⁸³ Marx, 1999b: 13

¹⁸⁴ Doğan, 2002: 28

anlaşması uygulamaktadırlar. Bu şekilde büyük firmalar ile küçük sermaye dilimleri arasındaki kontrol ağını alt sözleşme anlaşmaları sağlamaktadır. Bu sebeple günümüz kapitalizminin tekelleri olan ÇUŞ'lardan bahsedilirken daha çok “ağ” (network) kelimesi kullanılır¹⁸⁵.

II-A) YENİ ULUSLARARASI MEKANSAL İŞ BÖLÜMÜ

Mekanların organizasyonun arkasındaki hareketin sermayenin ikili hareketi olduğunu, bu organizasyonun mantığının ise birikimin mantığı olduğunu daha önce belirtmiştik. O halde yeni mekansal iş bölümü;

- a) Sermayenin yayılmasının ve yoğunlaşmasının,
- b) Sermayenin ucuz emek arayışının, ve
- c) Mekanların eşitsiz ve bileşik gelişiminin sürekliliğinin yeni biçimleridir ve yeni mekansal iş bölümü de bu açılardan incelenecektir.

Esnek üretim modelinde sermayenin para sermaye ve meta sermaye olarak mekansal yayılması devam etmektedir. Ancak esnek birikime damgasını vuran, imalat sanayi üretiminin mahallindeki değişimdir. Üretimin organizasyonundaki değişim ile imalat sürecinin alt birimleri, kendi emek gereksinimleri doğrultusunda farklı bölgelere kayma imkanını elde ettiler. Burada görülen endüstrileşmiş ülkelerde yürütülen imalat operasyonlarının kimi bölümlerinin kapatılması ve ardından bu üretim süreçlerinin aynı şirketin yabancı ülkedeki şubeleri, ya da anlaşmalı olduğu

¹⁸⁵ Castells, M.(2001). *The Rise of The Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture, Volume 1*. İkinci Baskı, Oxford: Blackwell Publishers, s. 176

şirketler tarafından gerçekleştirilmesidir¹⁸⁶. Üretimin ucuz iş gücü gerektiren niteliksiz ya da nitelikli aşamaları üçüncü dünyanın gelişmekte olan ülkelerine yerleştirilirken; tasarım, programlama, araştırma ve geliştirme, pazarlama gibi can alıcı birimleri merkez ülkelerde tutulur¹⁸⁷. Mesela ABD'nin kuzeydoğusunda bulunan giyim ve ayakkabı endüstrileri, ucuz emeğin bulunduğu Meksika, Tayvan ve Srilanka' da yerleştirilmiş bulunmaktadır¹⁸⁸. Böylece imalat sanayi sektörü giderek üçüncü dünya ülkelerine kaymaktadır. Bu durumu en güzel Alman gazetesi Frankfurter Allgemeine Zeitung 19 Temmuz 1982 tarihli sayısında anlatıyor¹⁸⁹: Sao Paulo Almanya' nın en büyük sanayi şehridir. Çünkü Volkswagen, Mercedes , Krupp, Seimens ve Hoechst gibi Alman ÇUŞ' larının burada yarattığı istihdam toplam 750.000'dir. Yaratılan istihdamın 250.000' i doğrudan, 500.000'i alt sözleşmeli işlerdir.

Dünya çapında imalat sanayinin dağılabilmesini mümkün kılan ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerdir. Hızlı ve güvenli ulaşım ve taşımacılık sistemleri ile telekomünikasyon, elektronik ve bilgisayarın gelişmesi sanayi birimlerinin mahallîni ve üretimin yönetimini, coğrafi uzaklıklardan, mesafelerden büyük ölçüde bağımsız hale getirmiştir. Bu gelişmeler şirketlere fabrika içerisindeki detaylı iş bölümünü dünya üzerine yayma ve aynı zamanda yönetimi ve üretimin

¹⁸⁶ Fröbel, F., J. Heinrichs, O. Kreye (1980). *New International Division of Labour: Structural Unemployment in Industrialized Countries and Industrialization in Developing Countries*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 12

¹⁸⁷ Fröbel, Heinrichs, Kreye, 1980: 26

¹⁸⁸ Watson, J. (1985). "The Third New International Division of Labour", içinde Walton(der): 4

¹⁸⁹ aktaran Läßle, D. (1985). "Internationalization of Capital and The Regional Problem" içinde Walton: 48

bütünlüğünü telekomünikasyon bağlantıları ve mikro elektronik yoluyla sağlama imkanı kazandırdı¹⁹⁰.

Bu tip bir üretim organizasyonda iki farklı hiyerarşi görülmektedir. Birinci hiyerarşi, farklı mahal ve fabrikaları statülerine göre merkez ofis ve şube olarak bağlar. Bu üretimin yönetimi ile ilgili bir hiyerarşidir. Merkez ofiste yatırım kararları alınır. Emek gücü ve üretim süreci üzerindeki nihai kontrol buradadır. İkinci hiyerarşi üretim sürecinin içindeki bir hiyerarşidir. Teknik iş bölümü kafa emeğiyle kol emeğinin kendi içlerinde de ayrılmasına sebep olur. Ar-Ge, üretimin diğer aşamalarından ayrılmış; aynı zamanda Ar-Ge ve üretimin montaj aşamalarının her biri farklı yerlerde konumlandırılmıştır. Böylece hem üretimin kontrolü , hem de üretim içindeki iş bölümü mekansal bir hiyerarşi içinde düzenlenmektedir¹⁹¹.

Belirtmek gerekir ki, bu tür bir üretim stratejisi bütün imalat sanayi dalları için değil; daha çok tekstil, elektronik ve otomobil gibi sanayi dalları için geçerlidir. Hatta bu sanayi dallarında da çeşitlilik vardır. Mesela otomobil firmaları içinden küresel bant sistemine yaklaşan üretim Ford ve Nissan firmaları için geçerlidir; ancak Toyota bu modele uymaz¹⁹².

İmalat sanayinin üretim birimlerinin mekansal yeniden organizasyonunu gerçekleştiren ÇUŞ'lardır. ÇUŞ'lar, gelişmiş ülkelerdeki üretici şubelerini kapatmakta ya da yatırımlarını durdurmakta, bu üretim etkinliklerini geliştirmekte olan ülkelerde yapmaya ya da alt sözleşme ilişkileriyle yerli firmalara yaptırmaya

¹⁹⁰ Henderson, J. M. Castells (1987) “ Techno-Economic Restructuring, Socio-political Process and Spatial Transformation: A Global Perspective” içinde Castells, M., J. Henderson (der). *Global Restructuring and Territorial Development*, Bristol: Sage Publications, s. 6

¹⁹¹ Massey, D.(1984). *Spatial Division of Labour: Social Structures and The Geography of Production*, Londra: Macmillan Press, s. 71

¹⁹² Hill, R. C. (1987). “Global Factory and Company Town: the Changing Division of Labor in the International Automobile Industry” içinde Castells, Henderson (der): 22

başlamaktadırlar. ÇUŞ'ların bu mekansal kaydırmayı gerçekleştirme biçimi “kanlı taylorizm” olarak tarif edilen modelin nicelik olarak geliştirilmiş halidir. Bugün, merkez ülkelerde tüketilen birçok sanayi ürünü ÇUŞ'ların himayesinde az gelişmiş ülkelerde üretilmekte, montajlanmakta ve merkez ülkelere ihraç edilmektedir¹⁹³. O halde, mekansal iş bölümü artık sektörler arasındaki bir iş bölümü değil, daha çok sektör içi bir iş bölümü niteliğindedir. Benzer biçimde ticaret de, ağırlıklı olarak şirket içi bir ticarettir. Dünya ticareti giderek aynı şirketin dünya üzerine dağılmış fabrikaları ve taşeron anlaşma yaptığı ortakları arasındaki meta akışına dönmüş durumdadır¹⁹⁴.

Ancak ÇUŞ'lar üretim birimlerini bütün gelişmekte olan ülkelere değil, hali hazırda sanayi alt yapısına sahip olan ya da daha önceden iletişim halinde oldukları ülkelere kaydırma eğilimi içindedirler. Mesela, ABD' nin imalat sanayileri yoksul ülkelere değil, Batı Avrupa'ya ve Güney Amerika'ya kaydırılmıştır. Batı Avrupa ise kendi imalat sanayi birimlerini İrlanda, Yunanistan, Portekiz, Güney İtalya gibi diğer Avrupa ülkelerine; Japonya ise Güney Kore ve Tayvan' a kaydırmıştır¹⁹⁵. Hali hazırda Alman şirketlerinin yurt dışında buluna şubelerinin yüzde 40.3' ü sanayileşmiş ülkelerdedir¹⁹⁶. Mesela otomobil firmaları üretim birimlerini az gelişmiş ülkelere kaydırma eğilimi içinde değildir. Bu firmalar geniş yelpazede mal sağlayan firmalara ihtiyaç duyduklarından, hali hazırda gerekli malzeme ve parçaların bir kısmını üretmek için yeterli büyüklükte imalat tesislerine sahip, ihracata yönelik büyük üretim birimleri olan ülkelere giderler. Otomobil üretiminin

¹⁹³Gouverneur, 1997: 234

¹⁹⁴ Fröbel, Heinrichs, Kreye, 1980: 9

¹⁹⁵ Läßle, 1985: 64

¹⁹⁶ Fröbel, Heinrichs, Kreye, 1980: 206

genişleyen iç pazara sahip büyük üçüncü dünya ülkelerinde yoğunlaştığı görülmektedir¹⁹⁷.

Bu seçiciliğe rağmen imalat sanayi birimlerinin yeni üretim mahalli olmayı başarmış olan gelişmekte olan ülkeler, sanayileşme ve gelişme yaşamamaktadırlar. Tersine bu durum, çevre ülkelerin az gelişmişliğini yeniden üretmektedir.

Az gelişmişliğin yeniden üretiminin günümüzde aldığı biçimin ardında birçok sebep vardır. İlk olarak çevre ülkelere yerleştirilen sanayi birimleri ihracat odaklıdır ve bu sebepten son derece parçalı bir yapıya sahiptir. Girdiler bir ülkelerden ithal edilir, yerel emek bu girdileri işler, işlenmiş ürün başka bir ülkeye montaj için ihraç edilir. Bu sebeple gelişmekte olan ülkelere sanayi dallarının bir bütünlüğünün bulunmadığı görülür¹⁹⁸. Ford firmasının “Fiera” modeli, bu üretim biçimine örnek olarak verilebilir. Fiera’nın motoru, şanzımanı ve frenleri Ford firmasının İngiltere’deki şubelerinden, dingilleri Arjantin’den, kimi motor parçaları Avustralya’dan, direksiyon ve silecekleri Japonya’dan gelmektedir. Fiera’nın kalan parçaları ya, Filipinler, Tayvan ve Tayland’daki montaj fabrikalarında imal ediliyor; ya da bu üç ülkedeki yerel kaynaklardan satın alınmaktadır¹⁹⁹.

Üçüncü dünya ülkelerinin sanayileşmemesinin ikinci sebebi, ihracat odaklı bu sanayileşmenin gerçekleştiği bölgelerin ülke içinde dağılmayıp, yoğun olarak “ihracat platformları” denilen yerlerde toplanmış olmasıdır. İhracat platformları, ucuz emek gücü sağlayan ülkelere, gelişmiş ülkelere gelen firmaların, diğer ülkelere gelen parçaları işlemek ya da montajlamak; ve daha sonra gelişmiş ülkelere ihraç etmek için fabrikalarını kurdukları yerdir²⁰⁰. Buralar yabancı şirketler

¹⁹⁷ Hill, 1987 içinde Castells, Henderson (der): 34

¹⁹⁸ ibid., s. 27

¹⁹⁹ ibid.

²⁰⁰ Sassen, S.(1994). *Cities in a World Economy*, California: Pine Forge Press, s. 19

için son derece uygun yatırım ve ticaret koşullarına sahip olan küçük, kapalı bölgelerdir. Bu bölgelerde sermaye çekmek için beş yıllık vergi muafiyetleri uygulanır ve altyapı hizmetleri düşük ücretlerde sunulur. İhracat platformları genellikle Hong Kong, Güney Kore, Singapur, Meksika, Endonezya, Filipinler, Tayvan, Malezya, Kolombiya ve El Salvador gibi üçüncü dünya ülkelerinde bulunmaktadır. 1975’de 18 ülkede toplam 31 adet ihracat platformu varken, 1980’lerde 40 ülkede 68’den fazla platform oluşmuş bulunmaktadır²⁰¹. İhracat platformlarında kimi sektörlerin yoğunlaştığı görülür. Bu platformlardaki üretimin yüzde 80’ini elektronik, otomobil ve tekstil sektörleri oluşturur²⁰². Bu bölgelerin yerel ekonominin diğer sektörleriyle önemli bağlantıları yoktur ve bu sebeple ülke ekonomisi içinde adalar oluştururlar. Bunlar, yerel ekonomiden ziyade, ÇUŞ’ ların üretim operasyonlarıyla birleşmişlerdir²⁰³.

İmalat sanayi birimlerinin çevre ülkelere kaydırılmasının, bu ülkelere sanayileşme ve gelişme getirmemesinin bir diğer sebebi, YDY’ nin istikametinin çevre ülkeler değil, hala gelişmiş kapitalist ülkeler olmasıdır. 1970’ lerde dünyadaki toplam YDY’ nin yüzde 73’ üne yakın kısmı OECD ülkelerine gitmekteydi²⁰⁴. Bu oran 1986-1990 arasındaki dönemde yüzde 24 artmış ve 1990 yılında yüzde 85’ e çıkmıştır. 1980 yılında yalnızca 4 ülke (ABD, Fransa, Almanya ve İngiltere) dünya toplam YDY yatırımlarının yarısını almaktadır. 1990’ ların başlarında sadece İngiltere’ den kaynaklanan YDY’nin yarısı Amerika’ ya ve yüzde 27’ si Batı

²⁰¹ Thrift, 1988 içinde Massey, Allen(der): 36

²⁰²Sassen-Koob, S. (1987) “Issues of Core and Periphery: Labor migration and Global Restructuring” içinde Castells, Henderson (der): 63

²⁰³ Cohen, M. P. (1987) “Explaining the Spatial Effects of the Internationalization of Mexican Economy ” içinde Castells, Henderson (der): 162

²⁰⁴ Castells, 2001: 117

Avrupa' ya gitmektedir²⁰⁵. Gelişmekte olan ülkelere yapılan YDY akımları ise 1980'lerin başıyla sonu arası, tüm dünya YDY' sinin yüzde 26' sından yüzde 17' sine düşmüştür.²⁰⁶ .

Gelişmekte olan ülkelere giden YDY de bu ülkeler arasında eşit dağılmamaktadır. YDY alan son derece kısıtlı çevre ülke vardır. Bu YDY alan ülkeler genellikle Doğu ve Güney Asya (mesela Hong-Kong, Singapur, Güney Kore, Tayvan,) ve Latin Amerika (Brezilya, Arjantin, Meksika, Venezüella) ülkeleridir. Latin Amerika'ya yapılan YDY oranı 1970-1972 arasında tüm dünya YDY miktarının yüzde 10' u iken, bu oran 1978-1980 döneminde yüzde 14.2' e yükselmiştir. Güneydoğu Asya için bu rakamlar yüzde 4.7 ve yüzde 6.9' dir²⁰⁷ Aslında 6 gelişmekte olan ülke (Arjantin, Brezilya, Hong-Kong, Malezya, Meksika ve Singapur) tüm gelişmekte olan ülkelere yapılan YDY' nin yarısından fazlasını almaktadır²⁰⁸. Bu yüzden dünyanın yaklaşık 2/3' ü YDY açısından dünya haritasından silinmiştir²⁰⁹.

Görülüyor ki ÇUŞ'lar gelişmekte olan ülkelerdeki imalat sanayi üretimlerini, bu ülkelere yatırım yapmadan (ya da son derece az miktarda yatırımlarla) gerçekleştirmektedirler. YDY'siz üretimi olanaklı kılan ÇUŞ'ların kurmuş oldukları ağ tipi üretim sistemidir. ÇUŞ'lar gelişmekte olan ülkelere yatırım yaptıktan sonra küçük ölçekli yerel üreticilerle alt sözleşme ilişkilerine girmekte ve fason üretim biçimleri geliştirmektedirler. Bu yerel üreticiler ÇUŞ'lara ağ ile bağlanmış olup,

²⁰⁵ Harman, C. (2001). "Anti-kapitalizm: Teori ve Pratik" içinde Harman, C, P. Morgan, R. Margulies (2001). *Küreselleşme ve Direniş*, İstanbul: Z Yayınları, s. 113

²⁰⁶ Sassen, 1994: 11

²⁰⁷ Thrift, 1988: içinde Massey, Allen (der): 18. Yazar kaynak olarak BM (1983) *Transnational Corporations in World Development*. Third Study, New York' u kullanmıştır.

²⁰⁸ İbid., s. 19

²⁰⁹ Harman, 2001 içinde Harman, Morgan, Margulies: 113

ÇUŞ'ların taşeron şirketi durumundadırlar. Küçük ve orta ölçekli işletmeler genel olarak bir ya da birden çok büyük şirketin taşeron şirketi olmaktadır. Büyük ÇUŞ' lardan küçük yerel birimlere kadar uzanan bu ağ tipi üretim hiyerarşisi, büyük şirketlere küresel rekabet gücü kazandırmaktadır. Taşeron şirketler ise pazarlara ulaşım, teknoloji, yönetim becerisi ve marka adı elde etmektedir²¹⁰. Böylece yerel üreticiler yarı bağımsız birimler olarak kalmalarına rağmen neyi, ne kadar üreteceklerinin kararı büyük ÇUŞ'lar tarafından verilmektedir. Bu yerel üreticiler ÇUŞ'ların ülke içindeki uydularına dönüşmüştür. İlk olarak Andrew Mair²¹¹, in kullandığı bir kavram olan “küreyerelleşme” ile küresel şirketler işlemlerini gerçekleştirmek için yerel kaynakları ve farklılıkları kullanmada etkinliklerini arttırmışlardır.

YDY olmadan üretimin gerçekleşmesini sağlayan bir diğer etken, büyük ÇUŞ'ların yerel firmalarla birleşmeleri ve sermayenin merkezileşmesidir. Çünkü birleşmeler ya da şirket evlilikleri mülkiyetin transferidir. Bu şekildeki bir satın alma mevcut şirketin üretici kapasitesinde bir değişiklik getirmez. Yeni bir yatırım söz konusu değildir. Ancak üretimin kontrolüne dair konularda karar verme hakkı kısmi ya da bütün olarak devredilmiş olur²¹². Daha 20. yüzyılın başında yazılmış olan aşağıdaki pasaj büyük şirketlerin, üretimin denetimini nasıl ellerinde bulundurabileceklerini göstermektedir²¹³:

²¹⁰ Castells, 2001: 122

²¹¹ Swyngedouw, E. (1992). *Territorial Organization And The Space/Technology Nexus*. Transactions of the Institute of British Geographers, Cilt 17, Sayı 4, s. 429

²¹² Hirst P., G. Thompson (1999). *Globalization in Question: the International Economy and the Possibilities of Governance*. Londra: Blackwell Publishers, s. 79

²¹³ Heymann, H. G. (1904) “Die Gemischten werke im deutschen Grosseisengwerbe”, Stuttgart, s. 268-269’ dan aktaran Lenin, 1992: 55

“Yöneticiler, esas şirketi,.....o da bağlı şirketleri.....,onlar da bağlı şirketleri.....vb. denetlemektedir. Bu yolla büyük bir sermayeye sahip olmadan da , üretimin geniş alanlarına egemen olmak olanaklıdır. Çünkü üretimi denetleyebilmek için sermayenin yüzde 50’sine sahip olmak yetiyorsa, yöneticinin, ikinci derecede bağlı şirketlerin 8 milyonluk sermayesini denetleyebilmesi için, 1 milyon sermaye sahibi olması yetmektedir. Hatta bu “iç içe” durum daha da ileri götürüldüğünde 1 milyon sermaye ile on altı milyonun, otuz iki milyonun vb. denetimi de olanaklı olabilmektedir.”

Günümüzde bu kontrol ağını ülke içiyle sınırlı tutmadan mekansal olarak dünya üzerine yaymak ve neredeyse dünya çapında organize etmek imkanı doğmuştur.

Böylece çevre ülkelerin bazılarının sanayi birimlerinin mahalli olmuş olması, bu ülkeleri az gelişmiş olmaktan kurtarmamaktadır. Tam tersine, sermaye bu farklılıkları sömürdüğü için azgelişmişliklerini daha da kuvvetlendirir. Öte yandan imalat sanayi üretiminin mekanındaki bu kayma, bir mutlak artı değer elde etme stratejisidir. Gelişmekte olan ülkelere imalat sanayi üretiminin yapılmaya başlanmasını teşvik eden şey, buralardaki son derece ucuz emek gücüdür. Üretimin gelişmekte olan ülkelere kaydırılmasının en başta gelen sebebi bu ülkelerde ücretlerin düşük olmasıdır. Gelişmekte olan ülkelere aynı işe ödenen ücret, geleneksel sanayileşmiş ülkelere ödenen ücretin yaklaşık yüzde 10 ile yüzde 20’ si kadardır. Bu ülkelere çalışma günü daha uzundur, ayrıca gece çalışması ve tatillerde çalışma daha yaygındır²¹⁴. Benzer biçimde şirketin görüş ve değerlendirmesine göre

²¹⁴ Fröbel, Heinrichs, Kreye, 1980: 34-35

emek gücü kiralanıp sonra da kovulabilir. Böylece yorgun, bitkin bir emek gücü, taze ve dinç olanıyla kolaylıkla değiştirilebilir. Dahası, bu ülkelerde emek gücünün örgütlenme düzeyi zayıf ve sınıf bilinci düşüktür. Nigel Thrift, “Coats Patons” adlı tekstil şirketinin emek gücü maliyetleriyle ilgili bir tabloyu Financial Times gazetesinin 29 Haziran 1981 tarihli sayısından aktarıyor²¹⁵. Buna göre 1981 itibariyle İngiltere’deki merkez şubede saat başına toplam emek gücü maliyeti 2.678 pound’ dur. Bu maliyet İtalya’da 3.259 pound, Batı Almanya’da 3.561 pound, Kanada’da 3.596 pound, ABD’de 3.134 pound’dur. Endonezya’da ise 0.166 pound’ a Filipinler’de 0.276 pound’ a, Hindistan’da 0.342 pound’a, Peru’da 0.611 pound’a, Brezilya’da 0.840 pound’a ve Kolombiya’da 0.950 pound’a düşmektedir.

Bu konuda bir diğer örnek olarak, “Tek bir hayatın var, yaşamaya bak” sloganıyla ürünlerinin satışını gerçekleştiren “Nike” firması verilebilir. Nike, üretiminin neredeyse tamamını Çin, Endonezya ve Vietnam’daki fabrika sahiplerine taşeronlaştırmaktadır. 1992’de Nike’ ın Endonezya’ da çalıştırdığı kadın işçiler günlük 11 saat çalışma karşılığında 15 sent almaktadırlar. 1996 yılında bu ücret artarak günde ortalama 2.23 dolar’ a çıkmıştır, ancak bunun karşılığında ortalama 6 saat fazla mesai yapmaktadırlar. Oysa ürettikleri ayakkabıların tek bir çifti Kuzey Amerika’da 44 ile 100 dolar arasında satılmaktadır. Nike’ in Vietnam’daki taşeron fabrikalarında da durum aynıdır. 1997 yılında Vietnam’da Nike 25.000 işçi çalıştırmaktadır. Bu işçiler günde 12 saat çalışma karşılığı ayakkabı çifti başına 2 dolar almaktadır²¹⁶.

²¹⁵ Thrift, 1988: Massey, Allen (der): 14. Yazar, gazetenin 11. Sayfasından aktarma yapmıştır.

²¹⁶ Foster, 2005: 199

Sanayi üretiminin emek yoğun ülkelere kaydırılması, üretimin mahal seçiminde önemli bir değişikliği gösterir. Kapitalistin herhangi bir sektördeki üretim birimine ait mahal kararını etkileyen iki şey vardır. Bunlardan biri doğal koşullar, (ham madde, coğrafi yakınlık, doğal ulaşım ve taşımacılık yolları), diğeri ise toplumsal koşullardır (emek gücünün maliyeti, politik, ekonomik şartlar, ekolojik düzenlemeler gibi)²¹⁷. Sanayileşmenin ilk dönemlerinde sanayi sermayenin kentsel ve bölgesel yoğunlaşması kimi ham madde ve yollara yakınlıkla açıklanıyordu. fabrikaların sanayi limanları, kanal ve diğr su gücü olanaklarına yakın yerlerde kurulmaları kendilerine avantaj sağlıyordu²¹⁸. Sermayenin tarımsal yoğunlaşması ise toprağın ve iklimin özellikleriyle açıklanıyordu. Günümüzde teknoloji başta olmak üzere üretici güçlerin, ulaşım ve taşımacılık sektörlerinin gelişmesi ile birlikte üretimin mahallinin seçiminde doğal koşullara yakın olmanın önemi azalmıştır. Coğrafi mahal doğal koşullardan kendini özgürleştirmiştir. Böylece mekanlar ekonomik faaliyetler için gerekli olan doğal koşullar göz önüne alındığında büyük oranda homojenleşmişlerdir.²¹⁹ Bu noktadan sonra sermayenin mahal seçimi doğal koşullardan görece bağımsızlaşmış ve toplumsal koşullar önem kazanmıştır. Esnek birikim döneminde de mekansal kaydırmanın asıl sebebi, siyasallaşmış, örgütlü emek piyasasından kurtulmak ve daha ucuz ve esnek emek piyasalarına ulaşmaktır.

Ancak toplumsal koşulların içine yalnızca emek maliyeti girmez. Ücret düşüklüğünden kaynaklanan düşük maliyetler, tek başına dış yatırım kararının dürtüsü değildir²²⁰. Üretimin gerçekleştirileceği yeri belirleyen tek şey ucuz emeğin

²¹⁷ Castells, M.(1997). *Kent, Sınıf, İktidar*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, s. 41

²¹⁸ Fothergill, S., G. Gudgin, M. Kirson, S. Monk (1988) "The Deindustrialization of the City" içinde Massey, Allen (der) 70

²¹⁹ Castells, M.(1977). *The Urban Question: A Marxist Approach*, Cambridge ve Mass.: MIT Press, s. 131-133

²²⁰ Magdoff, 1975 içinde Sweezy, Baran, Magdoff: 153

varlığı olsaydı, sermayenin az gelişmiş ülkelere ya da çok yoksul ülkelere gitmesi gerekirdi. Çünkü buralardaki ücretler gelişmekte olan ülkelerdekinden çok daha düşüktür. Halbuki ÇUŞ'lar imalat sanayini yerleştirecekleri bölgelerde birden fazla kriter ararlar. Düşük ücret ve yedek iş gücü ordusu gibi faktörler yanında, pazar güvencesi, vergi teşvikleri, istikrarlı bir hükümet gibi politik kriterler de önemlidir²²¹. Bu sebeple üretimin yerleşmesinde en cazip olan yerler, daha önceden ÇUŞ'ların kanlı taylorizm ya da geç fordizm dönemlerinde kurmuş oldukları “tornavida tesisler” olarak adlandırılan tesislerin yer aldığı, gerekli alt yapı ve hizmetlere, kimi koşullarda nitelikli iş gücüne, uygun iş atmosferine, ticari ve mali bağlantılara sahip, ÇUŞ'lar ile birlikte çalışmaya alışık hükümetlerin bulunduğu ülkelerdir. 21.yüzyılda mal ve para, bu zamana kadar pazarın kurulmadığı yerlere gitmekte gönülsüzdür.²²².

Gözden kaçırılmaması gereken bir diğer nokta üretimin yalnızca nitelik gerektirmeyen, düşük teknoloji kullanan kısımlarının değil, yüksek nitelik ve teknoloji gerektiren kısımlarının da transfer edildiğidir. Mesela Bombay, bilgisayar yazılım şirketlerinin temel taşeron firmalarının bulunduğu yer olmuştur. Bombay'daki taşeron şirketler binlerce nitelikli Hint mühendis ve bilgisayarının emek gücünü kullanmaktadır. Bu mühendis ve bilgisayarlılar aynı iş için ABD' de ödenen ücretin yüzde 20' sini almaktadır²²³. Benzer bir durum Singapur, Taipei ve Hong Kong' ta da geçerlidir. Yine, Meksika' da otomobil ve bilgisayar fabrikalarında çalışan Meksikalı işçilerin üretkenliklerinin, Amerika'daki fabrikada çalışan işçilerinkinden düşük olmadığı belirtilmiştir. Meksika'daki üretim hatları hem üretim süreci hem de üretim açısından Amerika'dakilerden daha aşağı bir

²²¹ Fröbel, Heinrichs, Kreye, 1980: 144

²²² Lash, S., J. Urry (1994). *Economies of Signs and Space*, Londra: Sage, s. 18

²²³ Castells, 2001: 253-254

teknolojik seviyede değildir. Buna rağmen kat kat daha düşük bir maliyetle çalışmaktadırlar²²⁴. O halde, düşük nitelikli işlerin düşük ücretli ülkelere aktarıldığı, merkezde yalnızca yüksek nitelik gerektiren işlemlerin kaldığı görüşü doğru değildir.

II-B) MEKANSAL YOĞUNLAŞMASININ YENİ BİÇİMLERİ

Sermayenin, üretimin koordinasyonunu mekansal uzaklıklardan bağımsız bir şekilde yeniden organize edebilecek kadar güçlenmesinin arkasında, tekelleşmenin artması vardır. Esnek üretimde dikey ayrışma ile küçük ölçekli firmaların canlanması, büyük anonim şirketlerin ortadan kalmaya başladığı yönünde iddiaların doğmasına sebep olmuştur. Küçük ve orta ölçekli şirketlerin yeni istihdam kaynağı olduğu, sermayenin merkezileşme eğiliminin artık geçerli olmadığı söylenmektedir. Bu bakış açısının yanılğıya düştüğü nokta, dikey birleşmeyi merkezileşme ile özdeş kabul etmesidir. Halbuki dikey birleşme merkezileşme yollarından sadece biridir. Dikey birleşmenin sona ermesi ile merkezileşmenin sona erdiği izlenimi, sadece bir izlenimden ibarettir. Sermayenin mülkiyeti ile zilyetliğinin ayrışması olgusu, bu konuya açıklık getirmeyi sağlar.

Mülkiyet, üretici sermayenin nasıl paylaşılacağına dair karar verme gücüdür. Zilyetlik ise üretim süreci üzerindeki kontrol işlevleridir; her bir üreticinin, üretimin fiziksel araçları üzerinde kontrolü demektir. Merkezileşme ise merkezi yönetim gücünü gösterir. Başka bir deyişle üretim süreci üzerinde neyin, ne kadar ve nasıl üretileceğine karar verme yetkisinin tek bir firmanın karar mekanizması altında

²²⁴ Shaiken, H. (1990), “Meksico in the Global Economy: High Technology and Work Organization in Export Industries”, La Jolla, CA: Univeristy of California at San Diego Center for US- Mexico Studies’ den aktaran Castells, 2001: 253

toplanmasıdır²²⁵. Bu şekilde üretimin koordinasyonunun giderek artan bir kısmı büyük firmaların yönetimi altına girmektedir. O halde merkezileşme mülkiyet ile ilgilidir. Esnek üretim dönemindeki merkezileşmede üretimin zilyetliği birçok farklı şirkete dağıtılmış olsa da üretimin koordinasyonu ve üretime dair kararlar, yani üretimin gerçek mülkiyeti tek elde toplanmaktadır. Bu durum, günümüzde küçük ölçekli firmalar ile büyük ÇUŞ'ların bir arada bulunmalarını açıklar. Mesela, esnek üretim bölgesi olan Stuttgart bu duruma örnek olarak verilebilir. Stuttgart' da yüz ile beş yüz arası işçi çalıştıran orta ölçekli firmalar yoğunluktadır. Ancak bu firmalar, daha çok ülke dışındaki büyük şirketlere ürün ihraç ederler. Yine, küçük firmaların yeniden canlandığını simgeleyen yerlerden biri olan Üçüncü İtalya bölgesinde, on işçiden daha az istihdama sahip küçük ölçekli firmalar vardır. Ancak küçük imalatçı firmalar Benetton gibi büyük, hiyerarşik bir şirket ile çalışmaktadırlar²²⁶.

Üretim sürecinin bölümlerinin mekansal olarak dağılmış olması merkezileşmeyi durdurmamış²²⁷, hatta daha da tetiklemiştir. Öyle ki şirket evlilikleri ve birleşmeler artarak sürmektedir. ABD şirketleri 1977' de birbirlerini satın almak için 22 milyar dolar harcamışlardı. 1981' e gelindiğinde ise bu miktar 82 milyar dolara, 1985' de ise 180 milyar dolara yükselmiştir²²⁸. 1993 yılında sınır aşan şirket evliliklerinin tutarı 60 milyar dolar kadardı. Bu rakam 1994' de 105 milyar dolara, 1996' da 165 milyar dolara ve 1997' de ise 236 milyar dolara yükselmiştir²²⁹. 1998

²²⁵ Mandel, 1978: 322

²²⁶ Lash, Urry, 1994: 23

²²⁷ Massey, 1984: 27

²²⁸ Harvey, 2003: 182

²²⁹ Castells, 2001: 118

yılında yalnızca ABD'deki birleşme ve ilhakların değeri 1.6 trilyon dolara yakındır. 1999' un ilk çeyreğinde bu rakam 2 trilyon dolardan daha fazla olmuştur²³⁰.

Sermayenin küresel ölçekte merkezileşiyor olmasını gösteren bu rakamlar aslında ÇUŞ'ların gelişiminin bir göstergesidir. Dünya pazarı için neyin nasıl üretileceği kararını ne yerel ihtiyaçların yapısı, ne yerel sanayi kapasitesi belirler. Günümüzde bu kararları belirleyen, ÇUŞ'ların kar maksimizasyon hesapları ve buna yönelik stratejileridir. 1970 yılında toplam 7000 adet ÇUŞ varken, bu sayı sırası ile şöyle artış göstermiştir: 1993' de 37.000 ana şirket ve 150.000 bağlı şirket varken, 1997' de 44.508 ana şirket ve 276.659 bağlı şirket; 1998' de ise 53.000 ana şirket ve 450.000 bağlı şirket bulunmaktadır²³¹.

Mesela, Avrupa'nın en büyük üç pazarı olan Almanya, Fransa ve İngiltere'de ABD' nin yaptığı yatırımların yüzde 40' ı sadece üç firma tarafından (Esso, General Motors ve Ford) gerçekleştirilmektedir²³². 1995 itibariyle 300 şirket dünya üzerindeki toplam YDY'nin yüzde 70' ine sahiptir²³³.

Sermayenin artan merkezileşmesine tekabül eden bir gelişme ise, gerçekte sermaye birikiminin toplandığı ve yönetildiği mekanların daralmasıdır. Bu açıdan 1950'lerle karşılaştırıldığında, 1980'lerde küresel ekonominin coğrafyasının *daraldığı* söylenebilir. Sermaye daha dar bir mekandan kontrol edilmekte ve bu dar mekandan dünyaya yayılmaktadır. Bu gelişme, YDY akımlarının kaynaklandığı ve stoklandığı yerlere bakılarak anlaşılabilir. 1960' da tüm dünya YDY stoklarının 2/3'ü gelişmiş kapitalist ülkelerde yoğunlaşmaktaydı. Bu ülkelerden kaynaklanan YDY 1984-1987 arası 3' e katlandı. 1988 de yüzde 20 arttı, 1989' da bir yüzde 20 daha

²³⁰ Foster, 2005: 220. Yazar, "Economic Report of President", 1999, s. 39'dan aktarmaktadır.

²³¹ Castells, 2001: 119 ve 251' den yararlanılarak oluşturulmuştur.

²³² Magdoff, H.(2005). *Sömürsüz Emperyalizm*. İstanbul: Devın Yayınları, s. 107

²³³ Hirst, Thompson, 1999: 68

arttı, 1990-1992 arası bir yüzde 20 daha arttı. 1990' a gelindiğinde artık tüm dünyadaki YDY stoklarının 3/4' ü gelişmiş kapitalist ülkelerde yoğunlaşmaktaydı²³⁴. Benzer şekilde 1990-1992 döneminde dünyadaki toplam 36.600 ÇUŞ'un 33.500' ü (yüzde 91' den fazlası) gelişmiş kapitalist ülkelerin şirketleriydi.

Günümüz sermayenin kontrol edildiği mekanlar, artık ülke olarak değil, kent olarak ifade edilmektedir. Bu durum, sermayenin kontrol edildiği mekanın ülke mekanını parçalayarak, kimi kentlerde yoğunlaştığını ve böylelikle sermayenin kontrol mekanının daraldığını göstermektedir. Sermayenin toplandığı ve yönetildiği mekanların ülke yerine kentler olarak belirginleşmesi sonucunda kimi yazarlar, uluslararası devletler sisteminden değil de; "küresel kentler sisteminden" bahsetmektedirler²³⁵. Bu görüşe göre ülke bütünlüklerinden ayrılmış olan bu kentler, birbirlerine küresel bir ağ içinde hiyerarşik olarak bağlanmışlardır. Ancak bu görüşün kimi eksiklikleri bulunmaktadır. Kentler, sermayenin yoğunlaştığı mekanlar olarak ön plana çıkmışlardır; ne var ki dünya üzerindeki bütün kentler için geçerli olan bir "küresel kent sisteminin" gelişmiş olduğuna dair yeterli ampirik kanıt yoktur.

Kentlerin, sermayenin yoğunlaştığı mekanlar olarak öne çıkmalarının sebebi, ÇUŞ'ların merkez ofislerinin bu kentlerde toplanmış olmasıdır. Küresel sermayenin kontrolü, ÇUŞ'ların merkez ofislerinin elindedir. 1984 yılında dünyanın en büyük 500 ÇUŞ'unun merkez ofislerinin dağılımı şöyledir: New York' da 59, Londra'da 37, Tokyo'da 34, Paris'te 26, Chicago'da 18, Osaka' da 15, Los Angeles' da 14, Houston' da 11 ve Hamburg'da 10 merkez ofis vardır. Dünya üzerindeki başka hiçbir

²³⁴ Sassen, 1994: 14 ve 21; ve Castells, 2001: 117 kullanılarak hazırlanmıştır.

²³⁵ Fainstein, S.S., M. Harloe(1992) "Introduction: London and New York in the Contemporary World" içinde Fainstein, S.S.; I. Gordon ; M. Harloe (der). *Divided Cities: New York and London in the Contemporary World*. Cambridge: Blackwell, s. 1 ve Castells, 2001: 436

kentte 10'dan daha fazla merkez ofis bulunmamaktadır.²³⁶. Görüldüğü üzere merkez ofisler, dünya üzerindeki yalnızca bir avuç kentte bulunmaktadır. Bu kentler içerisinde ise Tokyo, New York ve Londra, diğerlerinden daha fazla yoğunluğa sahiptir.

Bu üç büyük kentte küresel düzeyde hareket eden sermayenin yönetim ve kontrolü ile, bu işlevlerin gerektirdiği hizmetler yoğunlaşmıştır. Bu büyük kent merkezlerini "küresel kent" ya da "dünya kenti" yapan da budur. Buralarda "yönetim" üretilmektedir. Yönetim ise en nihayetinde sermaye-emek ilişkilerinin yönetimidir. Günümüzde ÇUŞ'ların ağ bağlantıları küresel bant tipi üretime yaklaştığına göre bu yönetim de dünya çapındaki emek-sermaye ilişkilerinin yönetimi olacaktır²³⁷. İmalat sanayi yer değiştirmiş olsa da sermayenin yönetimi hiç de yabancı olunmayan gelişmiş kapitalist ülkelerin kentlerinde kalmaktadır.

Ülkelerinden ve yakın çevrelerinden kopmuş mekanlar olarak kentlerin ortaya çıkışı yalnızca gelişmiş kapitalist ülkelere ya da ÇUŞ'ların merkez ofislerinin bulunduğu kentlere özgü değildir. Ekonomik etkinliklerin küresel yayılması ve entegrasyonu, etkinlik ve işlevlerin mekanı olarak gelişmiş ve aynı zamanda kimi gelişmekte olan ülkeler içindeki bazı büyük şehirlerin önemini arttırmıştır. Bu büyük kentlere "mega kentler" denmektedir. Bu mega kentler içinde Paris, Frankfurt, Düsseldorf, Zürih, Amsterdam, Sidney, Hong Kong, Singapur, Sao Paulo, Milan, Los Angeles, San Francisco, Osaka, Meksiko City ve İstanbul sayılabilir²³⁸. Mega kentler telekomünikasyon merkezleri, hava limanları ve sabit iletişim sistemleri ile donatılmış, geniş bir finansal, hukukî, ticari ve altyapı hizmetleri ağına sahip

²³⁶ Smith, Feagin, 1993 içinde Smith, Feagin (der): 6

²³⁷ Sassen, 1987: 68

²³⁸ Sassen-Koob, 1994 içinde Castells, Henderson (der): 5

merkezlerdir²³⁹. Bu kentler uluslararası mübadele ve üretim ağına bağlanmışlardır. Ancak mega kentlerin, küresel ekonomiye kendi ülke ekonomilerinden daha çok bağlanmış olmaları sebebiyle bu kentler, ülke ekonomisinin bütününden kopmuşlardır. Bu kopukluğun bir sonucu olarak kentlerin sahip olduğu özellikler, ülkenin genelini yansıtmaz. Mesela üçüncü dünya ülkelerinde bulunan bir mega kent, kendinden sonra gelen en büyük kentten 6 ile 15 kat arası daha büyüktür. Üçüncü dünya ülkelerinde genel olarak bir ülkede tek bir mega kent oluşur. Bu mega kent ülkenin tek önemli mali sermaye piyasasıdır²⁴⁰. Bu kentler ile kentin çevresindeki bölge arasındaki ilişki önemini giderek kaybetmektedir. Hem kent içinde, hem de kent çevresinde küresel ekonominin gerek duymadığı yerel nüfus ayrıştırılmıştır. Küresel olarak bağlı, yerel olarak ayırık olmak, zaman içinde gelişmiş ve iyice görünür hale gelmiştir²⁴¹.

Kentlerin ülke bütününden ayrılıp, sermayenin kontrol merkezleri haline gelmeleri günümüzde sermayenin mekansal yoğunlaşmasının en belirgin özelliğidir. Bunun dışında dikey olarak dağılmış üretim birimlerinin de mekanda farklı bir yoğunlaşma oluşturdıkları görülür. Bu mekansal yoğunlaşma biçimlerinden biri kümelenmedir. Esnek birikimin yeni coğrafyasına ilişkin temel gözlemlerden biri de dikey ayrışmanın mekanda kümelenme eğilimleri yarattığı olgusudur. Yeni coğrafyanın temel öğeleri mekanda yığılmış üretim kompleksleri ve bunlara dayalı

²³⁹ Harvey, 2003: 329

²⁴⁰ Smith, Feagin, 1993 içinde Smith, Feagin (der): 30

²⁴¹ Castells, 2001: 436

emek pazarlarıdır²⁴². Kümelenme sonucunda firmaların aynı mekanda bir araya gelmesi “endüstriyel bölge” kavramını ortaya çıkarmaktadır. Bu endüstriyel bölgelere Bavaria, Silikon Vadisi, İtalya’da Emilia-Romagna, Almanya’da Baden-Wuerttemberg ve Japonya’da Sakaki örnek olarak verilebilir²⁴³.

Kümelenmenin ve endüstriyel bölgelerin oluşumunun ardında dikey ayrışmanın yol açtığı maliyet vardır. Dikey ayrışma ile birlikte iş bölümünün artması ve her işin başka firmalar tarafından yapılması, uzmanlaşmayı da arttırmaktadır.

Böylece bir ürünü üretmek için üretim sürecine dahil olan firma sayısı arttıkça, üretim artık “dolaylı yoldan” gerçekleşmektedir²⁴⁴. Bu ise firmalar arasındaki taşımacılık ve işlem maliyetlerini fazlalastırmaktadır. Bunun sonucunda işlem maliyetini azaltmak için üreticiler belli bir yerde kümelenmektedirler. Mekansal yakınlık, ayrışmış olan firmaların kârlarını arttırmada bir araç haline gelmektedir.

Kümelenmelerde mekanın anlamı da değişmiştir. Bir arada olmanın kendisi maliyetleri düşüren bir öğedir. Bu durumda tek tek firmalar değil, *firmaların tümünün mekanı* bir üretim birimi kabul edilir²⁴⁵. Brezilya’ da Sao Paulo, Rio de Janerio yakınlarındaki Petropolis ve Türkiye’de Bursa bu tür kümelenmelere örnektir²⁴⁶. Kümelenme, finans piyasaları, uluslararası iş dünyası ve üretici hizmetler sektörü için özellikle önemlidir. Çünkü bu sektörler bilgi ve teknoloji yoğunudur. Bilgi ve teknoloji yoğun sektörlerde aynı mekanı paylaşma bir yandan ilişkileri

²⁴² Eraydın, 1992: 43

²⁴³ Swyngedouw, E. A. (1989). *The Heart of the Place: The Resurrection of Locality in an Age of Hyperspace*. Geografiska Annaler Series B, Cilt 71, Sayı 1, s. 36

²⁴⁴ Storper, M, R. Walker (1989). *Capitalist Imperative: Territory, Techonology and Industrial Growth*, Oxford: Blackwell Publishers, s. 80

²⁴⁵ Sassen-Koob, 1987 içinde Castells, Henderson (der): 74

²⁴⁶ Eraydın , 1992: 61

kolaylaştırarak üretimin sürekliliğini sağlar. Diğer yandan firmalara değişen teknolojileri takip etme ve ucuz kullanılmış ikinci el teknoloji bulma imkanı verir²⁴⁷.

Kümelenmenin diğer bir nedeni ise uygun yerel emek piyasasına yakınlıktır. Uygun yerel emek piyasası ile ilişki kurma zorunluluğu ekonomik etkinliklerin belirli bir mekanda kümelenmesini doğurur²⁴⁸. Ancak uygun yerel emek piyasalarından faydalanmak için başlayan kümelenme, yerel emek piyasalarının güçlenmesi yönünde etki yapar. Bunun ilk sebebi kümelenme ekonomilerinde işçiler için alternatif iş bulma olasılığının çokluğudur. Buralarda işçiler bir işten başka bir işe görece kolaylıkla ve hızla geçebilirler. İkinci olarak ise, kümelenme ekonomilerinde ikincil emek piyasalarında bulunan işçiler daha büyük ve değişken olan emek piyasasına girme imkanı kazanırlar. Bu büyük emek piyasasında iş bulma olasılıkları daha fazladır. Bu şekilde emek piyasası ve kümelenme eğilimleri birbirlerini karşılıklı olarak güçlendirirler. İşçilerin yaşadıkları yerler de istihdam fırsatları sunan önemli merkezlerde toplanmaya başlar²⁴⁹.

Kümelenmeyi destekleyen gelişmelerden bir diğeri üretici hizmetlere olan yakınlıktır. Çünkü hizmetler diğer metalar gibi değildir, taşınamaz ve stoklanamazlar. Hizmetler üretildikleri yerde tüketilirler. Bunun sonucunda ise firmalar, üretici hizmetlerin sunulduğu yerlerde kümelenme eğilimi gösterir. Yüksek düzeyli hizmet olanakları sağlayan bölgeler, yeni yatırımları da çekmeye başlamıştır. Böylece zaten mevcut olan mekansal eşitsizlik, daha da artar.²⁵⁰

Mekansal yoğunlaşma ve kümelenme biçimlerinden bir diğeri teknolojik

²⁴⁷ ibid.

²⁴⁸ Peck, 1996: 122

²⁴⁹ ibid., s. 124

²⁵⁰ Wood, P.A. (1988) "Employment Change and the Role of the Producer Service Sector" içinde Massey, Allen (der): 94

yenilik ve teknoloji ortamlarıdır. *Milieu* ya da *milieux* (ortam-ortamlar), mekanın ve mekansal etkileşimin yarattığı etkiyi anlatması açısından iyi bir örnektir. Yenilik ve teknoloji ortamları, yenilik yapmaya götüren kural, pratik ve bölgesel kurumlar sistemi olarak tanımlanırlar²⁵¹. Bu ortamlarda belirli bir yönetim ve üretim ilişkileri ağı vardır. Bu ilişkiler ağının amacı, yeni bilgi ve ürünler üretmektir. Bu amaç doğrultusunda ortak bir çalışma kültürü ve hedefler geliştirilir. Ortam kavramını, bilgi teknolojileri endüstrisinde önemli kılan mekansal yakınlıktır. Bu mekansal yakınlık, ortamların varlıklarının maddi koşuludur. Bir yeniliğin üretimini sağlayan şey işte bu yakınlık ve yakınlıktan kaynaklanan etkileşimdir. Buna “sinerji” denmektedir. Bir ortamın özgüllüğünü belirleyen, sinerji üretme kapasitesidir. Sinerji, ortamda mevcut bulunan unsurların kendisinden değil de, bunların etkileşiminden kaynaklanan artı değerdir²⁵². O halde yenilik ve teknoloji ortamlarında gömülü bulunan bu sinerji yenilik üretme kaynaklarından, yani üretici güçlerden biridir.

Bir mekandan diğerine aktarılamayan, teknoloji transferiyle gerçekleştirilemeyen şey işte bu bilgi, yenilik ve teknolojinin kendisini üretme kapasitesidir. Ortam kavramı, mekana yapılan yatırımın sürekli etkisini gösterir. Öyleyse sermayenin kontrol merkezleri gibi, teknolojinin mekansal tarihinde de bir süreklilik olduğunu söyleyebiliriz.

²⁵¹ Storper, M.(1997). *The Regional World: Territorial Development In a Global Economy*, New York: The Guilford Press, s. 17

²⁵² Castells, 2001: 419-421

II-B-1) Yerellikler ve Ölçek Sorunu

Büyük kentler, endüstriyel bölgeler ve üçüncü dünya ülkelerinde ihracat platformlarının bulunduğu yerler, günümüzde “yerellikler” olarak adlandırılmaktadır. Bu yerelliklerin her birinin ülke bütününden ve yakın çevrelerinden koptuğu, neredeyse atomize oldukları belirtilmektedir²⁵³. Böylece bu yerellikler, çevrelerini saran alanların aleyhine sermayeyi çekmekte ve gelişmektedirler. Yerelliklerin ortaya çıkışı tartışmasında yerel, sermaye birikiminin, üretimin ve emek organizasyonunun yeni *ölçeği* olarak ele alınmaktadır. Buna göre fordizm ulus-devlet ölçeğini, esnek üretim ise yerel ölçeği ön plana çıkarmıştır. Görülüyor ki yerellikler ile ulus-devlet aynı kategoriye, ölçek kategorisine konulmuştur.

Öncelikle yapılması gereken ölçek nedir sorusuna açıklık getirmektir. Ölçek, sözlük tanımıyla gerçekliğin temsil edildiği, deneyimlendiği, olayların ve süreçlerin organize edildiği düzeydir²⁵⁴. Kapitalizmin *gerçekliğinin* ölçeği, sermaye-emek arasındaki ilişkilerin düzenlendiği, piyasa ilişkilerinin, yani değişim değeri ilişkilerinin hissedildiği ve deneyimlendiği yerdir. Burada yanıtlanması gereken kritik soru şudur: ulus-devlet mekanını ölçek yapan neydi, ki şimdi aynı gelişme yereli ölçek yapmaktadır? Ulus devlet mekanını tanımlayan olgunun ne olduğu, çalışmanın başındaki tartışmada ele alınmıştı. Ulus-devlet mekanı, iç pazarının sınırlarıyla tanımlıdır. Ulus-devlet mekanını ölçek yapan da pazarın ve piyasa toplumunun bu ölçekte örgütlenmiş olmasıdır. Kapitalist piyasanın oluşumunun merkezinde ise emeğin meta olması ve ücretli emek olarak piyasada satılması

²⁵³ Doğan, 2002: 4

²⁵⁴ Johnston, Gregory, Pratt, Watts (der), 2000: 724

olduğuna göre ölçek, sermaye-emek arasındaki ilişkinin pazar aracılığıyla düzenlendiği yerdir. O zaman yerelin bir ölçek haline gelmesinin arkasında, yerel emek piyasalarının canlanmış olması olgusu vardır. Yerel giderek sermaye-emek arasındaki ilişkinin düzenlendiği, emeğin yeniden üretiminin gerçekleştiği ölçek olmaktadır²⁵⁵. Bu durum yerelin tanımında da verilidir. Yerelin ne olduğuna dair bir çok tanım vardır; ancak Melih Ersoy ve Tarık şengül için yerelin tanımı řyledir²⁵⁶: Yerel, herhangi bir yerleşimde emek pazarının kapsadığı alandır; “...bir günlük işe gidiş-geliş uzaklıklarının oluşturduğu bir metropoliten alan büyüklüğünde bir yer...”dir.

Yerel leği tanımlayan emek piyasası ise, ulusal ölçekteki emek piyasası giderek farklılaşıyor demektir. Bu farklılaşmanın gerisinde sermayenin yayılması ile birlikte artan rekabet vardır. Sermaye, rekabetle tanımlıdır. Rekabet, farklı emek piyasalarının varlığından beslenir. Bu sebeple sermaye piyasaları farklılaştırma ve bu piyasa farklılaştırması üzerinden mekanları parçalama eğilimindedir. Bu farklılaşma

²⁵⁵ Swyngedouw, 1989: 40. Sermaye-emek ilişkilerinin düzenlenmesinin arkasında devletin yasal düzenlemeleri vardır. Bu yasal düzenlemeler hala ulus-devlet ölçeğinde yapılmaktadır. Bunu takiben Tarık şengül’ n de belirttiği gibi yerellikler, her ne kadar emek piyasası olarak önem kazanıyor olsa da emek gücü hala ulusal düzeyde örgütlenmiştir. (şengül, 2000 içinde Tonak(der):133). O halde günümüzde yerel piyasaların canlanması ve sermaye için işlevsel hale gelmesi, devletin fonksiyonlarının bu düzeyden gerçekleşmeye başlaması anlamına gelmemektedir. Günümüzde merkezi devlet ile yerel piyasalar arasındaki çatışma, devlet yönetiminin ademi merkezileşmesi ile, devletin toplumsal ve ekonomik politikalarını değiştirerek piyasalara müdahalesini geri çekmesi düzeyindedir. İlk olgu, merkezi yönetim eli ile, yerel yönetimlerin güçlendirilmesidir. Merkezi yönetim, kimi görev ve yetkilerinden yerel yönetimler lehine feragat eder. İkinci olgu ise devletin fordizm döneminde sermaye ve emek arasındaki ilişkiyi düzenlemede görmüş olduğu aktif rolden geri çekilerek, emek piyasalarını “esnekleşmeye” bırakmasıdır. Buna göre emek piyasalarını düzenleyen kurallar gevşetilmiş, emek piyasasının toplumun daha fazla kesimini içine alması sağlanmışır. Mesleki eğitim programaları açılmış, küçük işletmeler desteklenmiştir. Değinilen her iki gelişme de yerel emek piyasalarının güçlenmesine izin vermektedir. (bkz. Grover, C. (Bahar 2003). *New Labor, Welfare Reform and the Reserve Army of Labor*. Capital and Class, ss: 17-25)

²⁵⁶ Ersoy, M., T. şengül. (1997). *Küreselleşme ve Yarışan Yerellikler*. TMMOB MMO 97 Sanayi Kongresi Bildiriler Kitabı, s. 138

aynı zamanda mekanların eşitsiz ve bileşik gelişiminin ölçeğini belirler. O halde, sermaye mekansallık özelliği olarak yalnızca eşitsiz ve bileşik gelişimi üretmez; aynı zamanda eşitsiz gelişimin mekansal ölçeklerini de üretir²⁵⁷. Sermaye her bir aşamada ne kadar fazla yayılırsa, o kadar fazla farklılaşmış piyasalara gereksinim duyacak ve bu doğrultuda mekanı parçalayacaktır. Bu durumda eşitsiz gelişimin ölçeği de küçülecektir. Küreselleşmenin bu aşamasında yerel doğmuş ise, sermayenin genişlemesinin daha ileri bir aşamasında yerelin de farklılaşarak parçalanacak ve daha küçük ölçeklerin ortaya çıkacak olduğu öne sürülebilir.

O halde günümüzde eşitsiz gelişimin tek bir ölçeği yoktur, katmanlaşmış bir eşitsiz gelişim vardır. Böylece eşitsiz ve bileşik gelişimin hiyerarşik mekansal yapısı karşımıza çıkar²⁵⁸. Bu hiyerarşik yapıda en geniş ölçeği oluşturan en dar ölçektir; en dar ölçeği üreten de en geniş ölçektir. Hiyerarşinin en altındaki ölçekten daha dar bir ölçeğin ortaya çıkması için, hiyerarşinin tepesindeki en geniş ölçekten daha geniş bir ölçeğin ortaya çıkması gerekir. Hiçbir ölçek verili ya da doğal olarak bulunmaz. En genişten en dara kadar her bir ölçeği belirleyen ve var eden, bu hiyerarşik yapının kendisidir.

Çalışmada amaçlanan, günümüzde ölçeklerin farklılaşması ve aralarındaki ilişkinin özellikleriyle ilgili bir tartışma yürütmek değildir. Bu tür tartışmalar zaten bir çok araştırmacı tarafından incelenmektedir. Bu konuyla ilgili birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Mesela Ayda Eraydın, küresel ile yerelin neden birbirlerine karşıt olmadığını, ikisinin bir birliktelik gösterdiklerini şöyle açıklıyor²⁵⁹:

²⁵⁷ Smith, 1990: xv

²⁵⁸ Şengül, 2000 içinde Tonak (der): 126

²⁵⁹ Eraydın, A. (Güz/Kış 1994). *Mekan Organizasyonuna İlişkin Değişen Paradigmalar*. Toplum ve Bilim, Sayı 64-65, s. 66-67

- 1) Çeşitli üretim birimleri hem yerel hem de küresel ağlar aracılığıyla işlemektedir.
- 2) Küresel ağlara eklenen birimler, yerel özellik ve değerleri yeniden düzenlerler ve küresel dolaşıma katarlar.
- 3) Yerel sistemler küresel dolaşıma girebilmek için yerel dışsallıkları kullanırlar

Farklı ölçekler ve bu ölçekler arasındaki ilişkiye dair yapılan tartışmalara ikinci bir örnek olarak Lefebvre verilebilir²⁶⁰. Kendi kavramlarını kullanırsak, küresel ilişkilerin “mekansızlaştığını” , “mekanı aştığı ve yok ettiğini” söylemek doğru olmaz. Dünya pazarları kendilerini mekan ve coğrafyadan soyutlamamışlardır. Küresel altı ölçekler küreselleşme sürecinin önemli parçalarıdır. Küreselleşme çoklu toplumsal / mekansal organizasyonların birleşimidir. Günümüz dünya kapitalizmi, farklı coğrafi ölçeklerde eklenmiş, üst üste binen toplumsal/mekansal ağlardan oluşur.

Halbuki bu çalışmada ele alınan konu bir ölçek sorunu değildir; ölçeklerin üretilmesi ve ontolojik olarak birbirlerini tanımlamaları ile ilgili bir tartışma yürütülmektedir. Sermayenin yayılması, yoğunlaşma ile birlikte olur. Bu sebeple eşitsiz gelişimin ölçekleri olarak küresel ve yerel arasındaki ilişki “yan yanalığa” ve “eş zamanlı bir aradalığa” indirgenemez. Bu yöndeki bir tavır, ölçekleri elde hazır verili kabul eder, daha sonra bu ölçekler arasında dışsal bir ilişki kurar. Bu dışsal ilişkinin adı kimi zaman “çelişki ” kimi zaman ise “birliktelik” ,“yan yanalık” dır. Ancak ölçekler verili olarak bulunmadığı için böyle bir dışsal ilişki kurmak mümkün değildir.

Sermaye- emek ilişkilerinin pazar aracılığıyla düzenlendiği yerlerden biri olarak yerel, artık sermaye mantığının, yani değişim değeri mantığının içine

çekilmiştir. Yerellikler arasında sermayeyi çekmek için *rekabet* söz konusudur. Bu rekabet, yerellikler arasındaki bir “güzellik yarışması” na benzetilebilir. Yerelliklerin mekanı, sermaye çekmek için “ıslah” edilecek, yani sermayenin karlılığının sağlanması için en verimli şekilde düzenlenecektir. Buna göre ücretler düşürülerek, emek üzerindeki denetim ve baskı arttırılacak, uygun yerel girişimcilik ve iş atmosferi, düşük vergi ve maliyet düzenlemeleri ve ucuz kredi gibi teşvikler sağlanarak yerel mekana sermaye çekmeye çalışılacaktır. Sermayeyi çeken bu farklılıklar zamanla daha da kuvvetlendirilir ve teşvik edilir, çünkü sermaye her an başka bir yerelliğe kaçabilir.

II-B-2) Toplumsal Kutuplaşma

İmalat sanayi birimlerinin çevre ülkelere aktarılması, sermayenin karlılık hesapları sonucunda aldığı yatırım kararlarından biridir. Benzer bir şekilde, merkez ülke piyasalarında yatırımın nereye aktarılacağına da karar verilmesi gerekmektedir. Bu ikinci karar neticesinde merkez ülkelere yapılan yatırımlar hizmetler sektöründe, Ar– Ge çalışmalarında ve diğer az sayıda yüksek nitelikli emek gücüne gereksinim duyulan sektörlerde toplanmıştır.²⁶¹

Bunun sonucunda hizmet sektörüne yapılan yatırımlar artmıştır. Ancak hizmetler sektörü yatırımlarının orantısız bir şekilde büyük kentlerde, özel olarak da üç küresel kentte, yoğunlaştığı görülür. Mesela, İngiltere’de özellikle banka ve ticari hizmetler sektöründeki eğilim bu gibi etkinliklerin Londra’da merkezileşmesi

²⁶⁰ Brenner, N.(1997). *Global, Fragmented, Hierarchical: Henri Lefebvre's Geographies of Globalization*, Public Culture, Cilt 10, Sayı 1, s. 143-144

²⁶¹ Fröbel, Heinrichs, Kreye, 1980: 202

yönündedir. 1971-1989 yılları arasında hizmet sektörünün tüm ekonomideki payı Londra’da yüzde 29 oranında, 1970-1986 döneminde New York’da ise yüzde 37 oranında artmıştır²⁶². Bu hizmetlerin başında muhasebe, reklamcılık ve yasal düzenleme hizmetleri gelir. Ticari ve mali hizmetlerin Londra’da toplanması ise, dönüşümlü olarak, iş merkezlerinin daha da fazla bu kente gelmesine ve Londra’da stratejik kontrol işlevlerinin yoğunlaşmasına sebep olmuştur²⁶³. Bunun yanında spor merkezleri, kültür merkezleri, ofis kompleksleri, otel ve ticari merkezlerin de buralarda yoğunlaştığı görülür.

Ancak hizmetler sektörü içerisinde en çok gelişen, şirketlerin ihtiyaçlarına cevap veren üretici hizmetler sektörüdür. Üretici hizmetleri firmalara, idari ve mali işlevlerini yerine getirmede yardımcı olan etkinliklerdir. Üretici hizmetlerine bankacılık, sigorta, emlak, muhasebe, hukuki işlemler, danışmanlık, reklamcılık, dizayn, personel, temizlik, güvenlik, gibi hizmetler girer²⁶⁴. Üretici hizmetleri arasında en çok gelişme gösteren ise finans, sigorta ve emlak olmuştur.

Üretici hizmetleri de ülke çapında değil; küresel kentlerde yoğunlaşmaktadır. 1977-1981 yılları arasında Los Angeles’ da üretici hizmetleri yüzde 30.4 oranında, New York’ ta ise yüzde 21 oranında büyümüştür²⁶⁵. Londra’ da üretici hizmetleri istihdamı 1984’ de toplam istihdamın yüzde 31’i iken, 1987 de yüzde 37’ e yükselmiştir. New York’ da bu oranlar 1977’ de yüzde 29.8 iken, 1987’ de yüzde 37.7’ dir.

²⁶² Buck, N., M. Drennan, K. Newton (1992). “Dynamics of the Metropolitan Economy” içinde Fainstein, Gordon, Harloe(der): 95

²⁶³ Allen, J. (1988) “Geographies of Services” içinde Massey, Allen (der): 131

²⁶⁴ Sassen, 1994: 55

²⁶⁵ Timberlake, M. (1993) “World System Theory and the Study of Comparative Urbanization” içinde Smith, Feagin (der): 48

Hizmet sektöründeki artışın bir sebebi üretimin uluslararası mekansal organizasyonun ÇUŞ'ların merkez ofisleri tarafından düzenleniyor olmasıdır. Tepesinde nihai ürünü kontrol eden ÇUŞ'ların merkez ofislerinin bulunduğu bir üretim zincirinde, birçok farklı mekanda fabrika, ofis, hizmet noktaları işlemektedir. Bu dağılmış üretim birimlerinin üretim, dağıtım ve pazarlamalarının koordinasyonu hayati önem taşımaktadır. Bu koordinasyonun sağlanması için finansal ve özelleşmiş hizmetlere ihtiyaç vardır. Buna ek olarak dikey dağılma sonucu hizmetlerin her biri, tek bir alanda uzmanlaşmış firmalar tarafından verilmektedir. Böylece firmalar daha önce kendi bünyelerinde gerçekleştirmiş oldukları hizmetleri, artık dışarıdan sağlamaya yönelirler²⁶⁶. Bu nedenle firmalar giderek daha fazla hizmet içeren etkinlik tüketmeye başlamışlardır. Hizmetler sektörüne ve özel olarak da üretici hizmetlerine olan talebin arkasında ÇUŞ'ların bulunması, bu hizmetlerin neden büyük kentlerde yoğunlaştığını da açıklamaktadır. Daha önce belirtildiği gibi ÇUŞ'ların merkez ofisleri, merkez ülkeler içinde yayılmak yerine, büyük kentlerde yoğunlaşmış bulunmaktadır.

Hizmet sektörüne yapılan yatırımın karlılığı da yüksektir, çünkü hizmet sektöründe sermayenin devir süresi çok kısadır. Bunun sebebi hizmetlerin üretildikleri yerde tüketilmesidir. Böyle bir durumda hizmetler sektörü için dolaşım zamanı neredeyse sıfırdır. Aynı zamanda hizmet sektöründe kullanılan sabit sermaye, diğer sanayilere yatırılan sabit sermaye miktarı ile karşılaştırıldığında çok daha azdır. Her iki durum da devir süresini kısaltır. Bu durum, hizmetler sektörüne yapılan yatırım artışının en önemli sebeplerinden biridir²⁶⁷.

²⁶⁶ Martin, R. (1988). "Industrial Capitalism in Transition: The Contemporary Reorganization of The British Space-economy" içinde Massey, Allen (der): 220

²⁶⁷ Swyngedouw, 1989: 37

Sermaye merkezde hizmetler sektörüne kaydırılırken burada hali hazırda var olan imalat sanayi birimlerinin de rekabet koşullarına uydurulması ve karlı hale getirilmesi gerekiyordu. Bu doğrultuda gelişmiş kapitalist ülkelerde karşılaşılan ilk olgu, burada kalan imalat sanayi birimlerinin ülke içinde mahallinin değiştirilmesidir. Mesela Amerika'daki imalat sanayi 1960'ların sonlarında ülkenin doğu yakasında yoğunlaşmışken, 1980'lerin başlarında batı yakasına ve güneybatıya kaymıştır²⁶⁸. Ülke içinde yatırımların kaydırıldığı yerler, emek ücretlerinin daha ucuz olduğu yerlerdir²⁶⁹. 1970'lerin başında Fiat'ın İtalya'da yaptığı mekansal kaydırma örnek olarak verilebilir. Fiat'ın yönetim birimleri, mali ve hizmetler sektörleri geleneksel merkez olan Turin de (Kuzey İtalya'da) kalırken montaj ve alt montaj gibi düşük ücretli düşük nitelik gerektiren işler Güney İtalya'ya aktarılmıştır. Bunun sebebi, Turin'deki işçilerin görece daha örgütlü ve güçlü olmalarıdır. Böylece yeni mekansal düzenleme ülkenin kuzeyi ve güneyi arasında hali hazırda mevcut bulunan eşitsizlikleri güçlendirici etki yapmıştır²⁷⁰.

Bu sektörel kaydırma gelişmiş toplumlardaki eski endüstriyel bölgelerin önem yitirmesine, buralarda var olan yatırımların ise devalüasyonuna sebep olmuştur. Bu sebeple yeniden yapılanma, ülke içinde de bir mekansal yeniden yapılanma anlamına gelir. Arkasında yoğun işsizlik ve devalüasyon bırakması pahasına kimi yerlerden yatırım çekilmiş ve yeni mahallerde yatırım yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda ülke içi mekansal düzenlemenin de bir iş bölümü ve mekansal hiyerarşi oluşturduğu söylenebilir. Bu hiyerarşi, kafa emeği ile kol emeğini ayıran teknik iş bölümüne denk düşmektedir. Mesela İngiltere içinde kontrol işlevleri, finansal ve

²⁶⁸ Storper, Walker, 1989: 72

²⁶⁹ Smith, M.P. (1987) "Global Capital restructuring and Local Political Crisis in US Cities" içinde Castells, Henderson (der): 235

²⁷⁰ Massey, 1984: 86

teknik hizmetler, büyük şirketlerin merkez ofisleri, pazarlama ve araştırma olanakları ülkenin güney doğusunda ve özellikle Londra’da; Ar-Ge çalışmaları İngiltere’nin güneyinde; düşük ücretli üretim ve montaj aktiviteleri ise Kuzey İngiltere’de yoğunlaşmıştır. Benzer bir sürecin ABD’ de de olduğu gözlenmektedir²⁷¹. Kimi yazarlara göre 1960’lardan beri süren İngiltere içindeki bu mekansal iş bölümü bir anlamda merkez - çevre oluşumdur²⁷².

Rasyonalizasyon, merkez ülkelerde kalan imalat sanayi sektörlerinin karlılığının artırılması için kullanılan yollardan ikincisidir. Rasyonalleştirme daha verimli makinelerin kullanılmasını ve emek gücünün niteliğinin ve sayısının azaltılmasını; böylece emek gücünün ucuzlatılmasını sağlar²⁷³. Burada amaçlanan nispi artı değer oranını yükseltmektir. Rasyonalizasyon kararı ile daha az karlı hale gelen sektör, bölge ve şirketlerden yatırım çekilmiş; şirketler küçültülmüş ya da kapatılmıştır.

Bu sebeple rasyonalizasyon sonucunda imalat sanayide çalışan emek gücü, yoğun işsizlikle karşı karşıya kalmıştır²⁷⁴. Amerika’da 1975-1982 yılları arası tekstil ve giyim sanayinde 170.000; elektrik sanayinde ise 75.000 kişi işsiz kalmıştır²⁷⁵. Yine 1980’lerin ilk yıllarında Amerika’da çelik fabrikalarının kapatılması sonucu 15.000 kişi işsiz kalmıştır²⁷⁶. 1979-2000 yılları arasında da imalat sanayi istihdamı yüzde 10 azalmıştır. 2001-2002 arasındaki tek bir yılda ise bir yüzde 10 daha

²⁷¹ Martin, 1988 içinde Massey, Allen (der): 215

²⁷² Cooke, P. (1988) “Spatial Development Processes: Organized or Disorganized?” içinde Massey, Allen (der): 239

²⁷³ Hill, 1988 içinde Castells, Henderson (der): 20

²⁷⁴ Harman, Morgan, Margulies, 2001: 127

²⁷⁵ Smith, Feagin, 1993 içinde Smith, Feagin (der): 11

²⁷⁶ Smith, M. P. (1992). *City, State and Market: The Political Economy of Urban Society*, Oxford: Blackwell Publishers, s. 192

azalmıştır²⁷⁷. Fransa’ da 1970’li yıllarda sanayi sektörü istihdamı 6.5 milyon kişi dolayındaydı. 1990’da ise bu rakam 5 milyon’ a inmiştir. 1975-1993 arası Fransa’da imalat sanayi her yıl yaklaşık 120.000 kişiyi tasfiye etmiştir. Bunların arasında fiilen imalatla çalışmayan yöneticiler ve memurlar da vardır²⁷⁸. Büyük şehirlerde bu oranlar daha da yoğundur. ABD, 1969-1989 yılları arasında imalat sektörünün yüzde 2’ sini kaybederken, New York tek başına yüzde 34’ ünü kaybetmiştir. Chicago ise 1981-1982 arasındaki bir yıllık dönemde imalat sanayinin yüzde 25’ ini ve bu sanayideki yaklaşık 229.000 işi kaybetmiştir²⁷⁹. Kaliforniya’da ise 1980-1983 yılları arasında 1.385 fabrika kapanmış ve 145.000 işçi işlerini kaybetmiştir.²⁸⁰ İngiltere 1971-1989 yılları arasında imalat sektörünün yüzde 32’ sini kaybederken; Londra’da bu oran yüzde 47’ dir²⁸¹.

Bu rakamlar, merkezde oluşan işsizliğin asıl sebebinin sermayenin çevre ülkelere taşınması olmadığını göstermektedir. İleri sanayi ülkelerinde yaşanan iş kayıplarının ana sebebi mevcut üretim tesislerinde makineleşme ile üretkenliğin artırılarak yeniden yapılanmaya gidilmesidir²⁸². Mesela, emek gücünün üretkenliğinin artırılması sonucu ABD’de 1955-2000 yılları arası imalat sanayi üretimi yüzde 400’ e yaklaşan bir oranda artmışken, bu sektördeki istihdam 45 yıl

²⁷⁷ Magdoff, F. H. Magdoff (Nisan 2004). *Disposable Workers: Today’s Reserve Army of Labour*. Monthly Review, Cilt 55, Sayı 11, s. 24

²⁷⁸ Uğur, A (Bahar 1993). *İletişim, İşletmecilik ve Örgüt Sosyolojisinin İlk Randevusu: “Ağ Tarzı Örgütlenme Modeli”*. Toplum ve Bilim, Sayı 56-61, s. 152

²⁷⁹ Theodore, N. (Ağustos 2003). *Political Economies of Day Labour: Regulation and Restructuring of Chicago's Contingent Labour Markets*. Urban Studies, Cilt 40, Sayı 9, s. 1815

²⁸⁰ Sassen-Koob, 1987 içinde Castells, Henderson (der): 82

²⁸¹ Sassen, 1994: 65

²⁸² Harman, 2001 içinde Harman, Morgan, Margulies: 43-44

boyunca sadece yüzde10 artmıştır²⁸³. Üretimin arttırılıp, emek gücünün neredeyse sabit kalmasıyla emek gücü ucuzlatılmış ve bir nispi emek ordusu oluşturulmuştur. Merkez ülkelerde artan işsizliğe, nispi emek ordusunun gelişmesi olarak bakılmalıdır. Gelişmiş kapitalist ülkelerde nispi emek ordusunun işsizliğin artması aracılığıyla genişlemesine şu şekilde örnekler verilebilir:

Japonya’ da 1960-1973 döneminde ortalama işsizlik oranı yüzde 2-3 arasında iken, bu oran 1975’de yüzde 4 ve 1982’de yüzde 7.2’ e yükselmiştir.

Kuzey Amerika’da 1960-1973 döneminde ortalama işsizlik oranı yüzde 4-7 arasında iken, bu oran ABD’de 1975’de yüzde 8.5 ve 1982’de yüzde 10.5; Kanada’da 1974’de yüzde 5.2 ve 1982’de yüzde 12.5’ e yükselmiştir.

Avrupa’ da 1960-1973 döneminde ortalama işsizlik oranı yüzde 2- 3 arasında iken, bu oran Fransa’ da 1975’de yüzde 4.2 ve 1982’ de yüzde 8; İngiltere’de 1974’de yüzde 3, 1977’de yüzde 6.5 ve 1982’de yüzde 13; İspanya’ da 1974’de yüzde 2.5 ve 1982’de yüzde 16; Belçika’ da 1974’de yüzde 3 ve 1982’de yüzde 13.5; Hollanda’ da 1974’de yüzde 2.8 ve 1982’de yüzde 11 olmuştur.²⁸⁴

Kent bazında işsizlik oranları da benzer bir tablo sunar²⁸⁵.

²⁸³ Magdoff, Magdoff, Nisan 2004: 24

²⁸⁴ Thrift, 1988 içinde Massey, Allen (der): 26-28. Yazarın kullanmış olduğu iki kaynak olan “International Labour Organization, 1984, World Labor Report 1. Employment, Incomes Social Proction, New information Technology, Geneva, International Labour Office, s. 38-39” ve “Tecnology, Geneve. International Labor Office” den yararlanarak hazırlanmıştır.

²⁸⁵ Sassen, 1994: 104. Yazar kaynak olarak “A Report to the Commission of the European Communities, Directorate General for Regional Policy (30-XVI) Nisan 1992, s. 83-87” yi kullanmıştır.

İşsiz Nüfusun Toplam Nüfusa Oranı (%)		
	1980	1990
Amsterdam	8.2	19.5 (1988)
Brüksel	6	16.7 (1989)
Dublin	9.9	18.4 (1987)
Glasgow	8	15
Hamburg	3.2	8
Paris	7	8.4
Valencia	9.9	17.5

Gelişmiş kapitalist ülkelerin kentlerinde yaşanan yoğun işsizlik dışında imalat sektöründe rekabet etme ve karlı hale gelme zorunluluğunun doğurduğu bir diğer olgu, kayıt dışı ekonomidir. Kayıt dışı ekonomi, sözleşmeli ve yasal olarak düzenlenmiş istihdamdan kazanılan gelir dışında kalan hane halkı üyelerinin meşgul oldukları gelir getirici ve üretici etkinliklerin tümüdür²⁸⁶ Tanımın da ortaya çıkardığı gibi kayıt dışı ekonomiyi belirleyen iki olgu vardır. İlki, hane içi üretimdir. Gelişmiş kapitalist ülkelerde işsizliğin artışına paralel olarak hane içi üretim artış göstermiştir. Bahçede sebze üretimi gibi “kendin yap” mantığı gelişmiştir. Böylece aileler, yaşama stratejisi olarak kayıt dışı üretimi kullanmaktadırlar²⁸⁷.

İkincisi, şirketler açısından kayıt dışılıktır ki, bu yeraltı ekonomisini ortaya çıkarır. Burada şirket bildirilmemiş ücretli çalışma ile sağlık, güvenlik, asgari ücret gibi devletin düzenlediği istihdam koşullarına uymama olanağı kazanır. Ayrıca vergilerden de kurtulur. Böylece üretim ve emek maliyetinde düşüş sağlanır ve aşırı sömürü imkanı doğar. Daha uzun çalışmak, geceleri de çalışmak, hafta sonları ve tatillerde çalışmak, ikinci işte çalışmak, kaçak göçmen işçi çalıştırmak mümkün olur²⁸⁸. Mesela 1984 yılında Batı Almanya’da istihdam edilen işçilerin yüzde 8’inin

²⁸⁶ Smith, 1992: 217

²⁸⁷ ibid., s. 218

²⁸⁸ Henderson, Castells, 1987 içinde Castells, Henderson(der): 4

bildirilmemiş ikinci bir işi vardır. Bu rakam Fransa, İsviçre ve Belçika’da yüzde 5 ile yüzde 15 arasında değişirken Amerika ve Kanada’da yüzde 25’dir²⁸⁹. Bu çeşit düzenlemeler, üçüncü dünya ülkelerinden gelen ucuz mamuller karşısında küçük firmaların hayatta kalabilmelerinin bir koşulu olarak görülür. Ancak kayıt dışı ekonominin bütün sanayi birimlerinde geçerli olduğu söylenemez; daha çok giyim, inşaat, ayakkabıcılık, oyuncak, sportif malzeme ve elektronik parça üretiminde geçerlidir²⁹⁰.

Büyük anonim şirketlerinin kurmuş olduğu ağ tipi yapılanmada taşeron düzenlemeler kayıt dışı ekonomi ile birleşince “terleme atölyeleri” denilen üretim tarzı yaygınlık kazanmıştır. “Terleme atölyeleri” günümüzde küçük ölçekli, zanaat türü, genel olarak ev içi, aile temelli, emek yoğun çalışma sistemleri olarak tanımlanabilir²⁹¹. Terleme atölyelerinde sömürü oranı son derece yüksektir. Öyle ki merkez ülkelerin kentlerindeki bu grubun durumu gelişmekte olan ülkelere kanlı taylorizmin montaj atölyelerinde çalışan işçilerle kıyaslanabilir. Bu aşırı sömürü durumunu mümkün kılan en önemli olgu yasadışı göçtür. Yeni terleme atölyelerinde üretim, daha çok göçmenlerin yaşadıkları yerlerde örgütlenmiştir. ABD’ ye yapılan yasadışı göçün hızlı bir şekilde artması, bu şehirlerdeki aşırı sömürü koşullarını daha da kuvvetlendirdi. Vatandaşlık hakları olmayan, her türlü işte, düşük ücretlerle çalışmaya razı olan büyük miktardaki yasa dışı göçmen işçilerin varlığı yeni terleme

²⁸⁹ Thrift, 1988 içinde Massey, Allen (der): 30. Yazar ILO/1984) World Labor Report 1. Employment, Incomes Social Proction, New information Technology, Geneva, International Labour Office’ den aktarmaktadır.

²⁹⁰ Smith, M. P. , R. Tardonico (1993) “Urban Theory Reconsidered; Production, Reproduction and Collective Action” içinde Smith, Feagin(der): 147

²⁹¹ Harvey, 2003: 213

atölyelerinin doğmasına ve bunların mekansal olarak şehir merkezlerinde yoğunlaşmasına olanak sağlamıştır²⁹². Terleme atölyelerini önemli kılan husus da bunların yaygın olarak küresel kentlerin merkezlerinde gelişmekte olmalarıdır. Chicago, Boston, New York ,Los Angeles gibi büyük şehirler, yüzlerce terleme atölyesine sahiptir²⁹³. 1970-80 arası New York, Los Angeles ve Chicago’da 6000 yeni terleme atölyesi açılmıştır. Bu 6000 yeni terleme atölyesinin çoğunluğu Asya ve Meksika’dan gelen kadın göçmek işçi çalıştırmaktadır; buralarda çalışan toplam işçi sayısı ise 85.000’dir²⁹⁴.

Merkezde imalat sektörünün düzenlenmesinin bu gibi sonuçları vardır. Bunun yanında hizmet sektörünün merkez bölgelerde yoğunlaşması da istihdam açısından kimi dönüşümlere sebep oldu. Hizmet sektörü yüksek düzeyli, teknolojik ve yönetsel işlerle birlikte nitelikli emek gücü istihdamını doğurmuş olmasının yanında, sayısı giderek artan rutin ofis işleri, temizlik ve güvenlik işleriyle birlikte niteliksiz, eğitimsiz ve düşük ücretli emek gücü de gerektirir. Bu ikili yapıya sahip hizmetler sektörü istihdamı, merkezde kalan imalat sektörü üretiminin *esnekleştirilmesiyle* birleşince, iki kutuplu emek pazarı belirginleşmeye başladı. Bir yanda nitelikli, bilim ve teknoloji temelli işlerde istihdam edilen, tam zamanlı çalışan ve kurumun uzun vadeli geleceği için merkezi önem taşıyan *çekirdek iş gücü* bulunur. Bu grup yüksek ücretlere sahip, iş güvencesi, yükselme ve yeni beceri edinme şansı daha yüksek olan; emeklilik, sigorta ve başka türlü haklara sahip

²⁹² Feagin, Smith, 1993 içinde Feagin, Smith(der): 14

²⁹³ Smith, 1987 içinde Castells,Henderson: 241

²⁹⁴ Feagin, Smith, 1993 içinde Feagin, Smith(der): 14. Yazarlar, Anon (Nisan 1984) “Sweatshop Renaissance, Dollars and Sense”, Sayı 86, s. 6-7’ dan aktarmaktadır.

kesimleri kapsar. Ancak sayı olarak hali hazırda azdırlar ve Kuzey Amerika ve Batı Avrupa’da sayıları giderek daha da azalmaktadır²⁹⁵.

Bunun karşısındaki *çevre işgücü* ise iki farklı alt gruptan oluşur. İlki büro işi sekreterlik, rutin işler , montaj ve yardımcı operasyonlarda görev alan niteliksiz ve tam zaman çalışan personelden oluşur. Çevre işgücünün ikinci alt grubu yarı zamanlı çalışanları, geçici işçileri, taşeron işçileri kapsar. Bu alt grup çok düşük iş güvencesine sahiptir ve sayıları giderek artmaktadır²⁹⁶. Mesela ABD’de yarı zamanlı çalışan emek gücü 1983’de 450 bin kişiye, bu sayı 1987’de 800 bin kişiye, 1991’de 1 milyon 250 bin kişiye, 1995’de 2 milyon 450 bin kişiye ve 2000 yılında 3 milyon 800 kişiye yükselmiştir²⁹⁷. İsviçre’de ise 1981 itibariyle toplam istihdamın yüzde 25’inden fazlası yarı zamanlıdır. İngiltere’de bu oran yüzde 20 ve diğer OECD ülkelerinde yüzde 20’nin de üzerindedir. Bu yarı zamanlı işlerin çoğu iş dünyası etkinliklerinin zirveye çıktığı kimi saatlerde ve haftalarda yoğun çalışma gerektiren hizmet sektörü sanayilerinde toplanmışlardır ve çoğunluğunu kadınlar oluşturur. 1981 yılında OECD ülkelerinde yarı zamanlı kadın istihdam oranı yüzde 60 iken tek başına ABD’de bu oran yüzde 70’ di. Aynı tarihte İngiltere’de bu oran yüzde 90’ın üstündedir²⁹⁸.

Çevre iş gücünün her iki alt grubunun da mesleki yükselme şansı hemen hemen hiç yoktur ve düşük ücretle çalışırlar. Emek piyasasındaki bu iki farklı kutup, farklı toplumsal kompozisyonlar sergilerler. Çekirdek iş gücünde çalışanlar ağırlıklı

²⁹⁵ Peck, 1996: 51 ve Harvey, 2003: 171

²⁹⁶ Harvey, 2003: 174

²⁹⁷ Magdoff, Magdoff, Nisan 2004: 27. Yazarlar kaynak olarak: D. H. Autor, Outsourcing at Will: the Contribution of Unjust Dismissal Doctrine to the Growth of Employment Outsourcing, <http://web.mit.edu/daautor/www/papers.html>’den yararlanmışlardır.

²⁹⁸ Thrift, 1988 içinde Massey, Allen(der): 29 ve 49

olarak beyaz, orta yaşlı erkekler iken; çevre işgücü kadınlar, etnik azınlıklar, engelliler, gençler ve çocuklardan oluşur²⁹⁹.

Öte yandan bu geçici, yarı zamanlı ve düzensiz istihdam edilen iş gücünün varlığı, iş verenlere gündelik işçi sağlayan özel “iş bulma kurumlarının” (staffing agency) doğmasına sebep olmuştur. Bu iş bulma kurumları emek piyasasında şirketlerle işçi arasında aracılık yapıp; saatlik, gündelik, haftalık işçi sağlarlar. Mesela, bir iş bulma kurumu olan “Labour Ready Inc.” in Kuzey Amerika’ da yaklaşık 800 ofisi bulunmaktadır ve kendisine kayıtlı işgücünün yaklaşık yarısı evsizlerden oluşur³⁰⁰.

Yarı zamanlı ve geçici istihdam yeni doğmuş bir olgu değildir. “Gerek [emek içi]kutuplaşma, gerek proleterleşme başından beri kapitalizmin zorunlu ve kesintisiz bir süreci olmaktan kurtulamamıştır”³⁰¹. Fordist üretim biçiminin egemen olduğu dönemlerde de geçici ya da mevsimlik emek gücü vardı. Ancak fordizmin merkezi özelliği, üretim ve birikimin sürmesini düzenli istihdamın sağlaması olmuştur. Esnek birikimde ise üretim, sistematik olarak kullanılan yarı zamanlı işler üzerinde temellenme yönünde ilerliyor. Yarı zamanlı işler ve taşeronlaşma gelişmekte olan yeni istihdam rejiminin merkezindedir, bu tip istihdam planlanmış üretim stratejilerinden biri olup, kurumsallaşmış bir özellik taşır³⁰². Yine fordist dönemde bu tür düşük nitelikli, yarı zamanlı işler, üretimin en geri kalmış sektörlerindeki küçük firmalarda görülürdü. Bugün ise ekonominin önemsizleşmekte olan sektörlerinde

²⁹⁹ Peck, 1996: 51

³⁰⁰ Theodore, Ağustos 2003: 1820

³⁰¹ Öngen, T (1997). *İşçi Sınıfının Yeniden Yapılanması*. TMMOB MMO 97 Sanayi Kongresi Bildiriler Kitabı, s. 194

³⁰² Hudson, R. (1988) “Labour Market Changes and New Forms of Work in “Old” Industrial Regions” içinde Massey, Allen (der): 154

ortaya çıkan ya da geleneksel olarak yeniden üretilen düşük ücretli işler yanında, ekonominin en dinamik sektörlerinde de düşük ücretli işler üretilmektedir³⁰³.

Emek piyasasına çekirdek ya da çevre iş gücü olarak dahil olan gruplardan başka, New York ve Londra gibi şehirlerde sayıları giderek artmakta olan evsizler, dilenciler.....v.b. vardır. Sassen ve Gordon' un verdiği rakamlara göre New York' da resmi yoksulluk sınırının altında yaşayan insanların oranı 1970' de nüfusun yüzde 14.6' sı iken, bu oran 1977' de yüzde 18.5' e; 1985' de yüzde 23.2 ve 1990' da yüzde 25' e kadar yükselmiştir³⁰⁴. Bu gruba “yeni alt sınıf” denmektedir. Yeni alt sınıf, işçi sınıfının oldukça büyük bir kısmının bir çeşit yapısal aşağı hareketini gösterir³⁰⁵. Bu grup, ikiye bölünmüş işçi sınıfına eklenen üçüncü bir kısımdır. Yeni alt sınıf, emek piyasasının dışındadır ve marjinalleşmiştir. Bu grub, yalnızca çalışma yaşında olup da emek piyasasından uzaklaştırılmış olan ya da emek piyasasıyla düzensiz bağlantıları olanları değil, emeklilik yaşının üstünde olup da çalışmak zorunda kalanları da içerir.

Ayrıca bu yapısal kategoriye büyük sayıdaki göçmen ve etnik azınlıklar da girer ve alt sınıf , belli bir etnik-kültürel yapı oluşturur³⁰⁶. Çünkü işsizlikten en çok etkilenen, düşük nitelikli ve sömürü oranı yüksek işlerde en çok çalıştırılan göçmenler ve etnik azınlıklardır. Bu sebeple yeni alt sınıf Amerika' da zencilerse, İngiltere' de Afrika kökenliler ve Karayiplilerdir. Böylece toplumsal adaletsizlik etnik ve ırksal hatlar üzerinden yeniden üretilmektedir.

Toplumsal kutuplaşma her yerde görülen bir gerçektir. Ancak büyük,

³⁰³ Sassen-Koob, 1987 içinde Castells, Henderson (der): 68

³⁰⁴ Gordon, I, S. Sassen (1992) “Restructuring the Urban Labour Markets” içinde Fainstein, Gordon , Harloe: 137

³⁰⁵ Lash, Urry, 1994: 145-146

³⁰⁶ Harloe, Fainstein, 1992 içinde Fainstein, Gordon , Harloe (der): 11-12

gelişmiş, zengin toplum ve kentlerde kutuplaşmanın olması daha dikkat çekicidir. Hatta küresel kentlere bu sebeple “ikili / çift kent” denmektedir. Kentin iki kutbu arasında bir geçişkenlik olma ihtimali de son derece azdır. Bu sebeple bu kentlere hakim olan olgu, zengin ve fakir bölgelerin homojenleşmesidir³⁰⁷. Buralarda ekonomik yeniden yapılanma ve toplumsal dönüşüm yalıtılmış bir yoksul kitlesi oluşturmaktadır.

B-3) EMEK-SERMAYE İLİŞKİSİ OLARAK MEKAN

Kimi yazarların³⁰⁸ savunduğu gibi bu gelişmeler “merkezin çevreleşmesi” olarak adlandırılabilir mi? Daha önce değinildiği gibi bu çalışmada yapılmak istenen sermayenin mekansal ilerleyişini bir ölçekler sorununa indirgemek değildir. Yukarıdaki sorunun yanıtı da, merkez ve çevrenin ulus-devlet ölçeğinden başka bir ölçekte yeniden tekerrür edip etmediğinde değil; merkez ve çevrenin tanımında gizlidir. Eşitsiz gelişim ve merkez-çevre farklılaşması ile ilgili genel bilgilerin kaynağında bağımlılık kuramcıları ve dünya sistemi analizcilerinin yaklaşımı bulunur. Bu konuyu kuramcıların kendi ağzından dinlemekte yarar var.

“Kapitalist bir dünya-ekonomi[sindeki].....iş bölümü, üretimi merkeze özgü ürünlerin üretimi ve çevresel ürünlerin üretimi şeklinde böler”³⁰⁹

Bu kuramcılara göre merkez ve çevreyi ayıran, çevrenin emek üretkenliği ve dolayısıyla karlılığı düşük; merkezin ise karlılığı yüksek mal üretmesidir. Farklı emek üretkenlik seviyelerinden dolayı eşit değer taşımayan malların uluslararası

³⁰⁷ ibid., s. 8-9

³⁰⁸ Smith, 1992: 201

³⁰⁹ Wallerstein, I.(1998). *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, İstanbul: Aram Yayıncılık, s. 51

alandanda mübadelesi sonucunda çevreden merkeze değeri aktarımı gerçekleşir³¹⁰. Çevre, emek üretkenliğinin düşük olduğu kesimlerde uzmanlaşmaya zorlanır, merkez ise zamanın en yüksek üretkenliğine sahip üretim etkinliklerinde uzmanlaşır. Böylece merkeze ve çevreye özgü farklı birikimler gerçekleşir. Bu durum sonucunda merkez ülkeler ve çevre ülkeler ortaya çıkar. Merkeze özgü süreçler sadece birkaç devlette yoğunlaşırken, çevresel süreçler ise çok sayıda ülke arasında dağılır.³¹¹

Merkezde bulunan dinamik teknolojiler ve üretim, zaman içinde daha üretken üretim sistemleri ve teknolojiler ile değiştirilir. Bu aşamada eskimiş teknolojiler çevreye aktarılır. Ticaret konusu olan metalar da bu durumu takiben değişir³¹². Bu durumda günümüzde merkeze özgü bir üretim, ileriki bir zamanda çevresel bir süreç olacaktır. Bu şekilde Immanuel Wallerstein için modern dünya-sisteminin tarihi, üretim süreçlerinin merkezden, önce yarı çevre ülkelere, ardından da çevre ülkelere kaydırılması ile doludur. Mesela, 1800'ler civarında merkeze özgü bir üretim süreci olan tekstil, 2000'li yıllara gelindiğinde en az kar getiren çevresel üretim süreçlerinden birisi haline gelmiştir³¹³. Öte yandan bu tür yer değiştirmelerin sistemin yapısı üzerinde bir etkisi yoktur; çünkü çevreye kayan üretim sürecinin yerine, merkezde daha rekabetçi ve yeni bir üretim süreci yerleşmiştir ve artık merkeze özgü olan bu yeni üretimdir³¹⁴.

Bu bakış açısı rekabet gücü yüksek, ileri teknoloji kullanan ve nitelikli emek gücü gerektiren üretim birimlerinin çevre ülkelerde üretilmesini; yine bu nitelikteki malların çevreden merkeze ihracını açıklayabilir mi? Yakın bir gelecekte ÇUŞ'lar

³¹⁰ ibid., s. 52

³¹¹ ibid.

³¹² Başkaya, 2001: 59 ve 108

³¹³ Wallerstein, 1998: 53

³¹⁴ ibid.

gelişmiş kapitalist ülkelerdeki ekolojik düzenlemeler ve sağlık kısıtlamalarından kurtulmak için Ar-Ge çalışma birimlerinin çeşitli aşmalarını da çevre ülkelere aktarırlarsa, yukarıdaki bakış açısına göre üçüncü dünya ülkelerinin “çevresellik” özelliği kalır mı?

Bu sorulara olumlu cevap vermek zordur. Her şeyden önce mekanların eşitsiz gelişimini, tek başına üretilen ürün ile özdeşleştirmek yeterli değildir. Temel madde (ham madde ve tarımsal ürünler) üretiminde ve ihracatında gelişmeyi engelleyen *per se* bir şey yoktur³¹⁵. Kapitalistleşme süreçlerinin başlangıçlarında, günümüzün gelişmiş kapitalist ülkelerinden İngiltere kömür; ABD’de ise pamuk ile buğday üreticisi ve ihracatçısı olmuşlardır³¹⁶. Günümüzde de temel madde ihracatçısı ülkelerin hepsini azgelişmiş ülkelerle özdeşleştirmek yanlıştır. Temel ürün ihracatçısı olan İskandinavya, Avusturya, Fransa ve Hollanda gibi gelişmiş kapitalist ülkeler de vardır³¹⁷. Bu gelişmiş kapitalist ülkeler, emek üretkenliği düşük olan bu temel maddelerin mübadelesinden karlı çıkmaktadırlar. Bunun yanında günümüzde üçüncü dünya ülkelerinde yüksek emek üretkenliğine sahip üretim yapılmasına karşın, bu ülkeler bağımlı ve azgelişmiş kalmayı sürdürmektedir.

O halde eşitsiz mübadelenin kaynağı, emeğin üretkenlik farkından dolayı eşit değer taşımayan malların değişimi değildir. Eşitsiz mübadelenin sebebi, eşit üretkenlik düzeyindeki emeğin, çevrede daha düşük ücret almasıdır³¹⁸. O halde

³¹⁵ Bu düşünce Samir Amin ve A. Emmanuel tarafından savunulmaktadır. Aktaran Frank, 1978: 110

³¹⁶ *ibid.*

³¹⁷ Amin, 1991: 50

³¹⁸ *ibid.*, s. 140

*eşitsiz mübadele ücretler arasındaki eşitsizlikten kaynaklanır*³¹⁹. Manuel Castells' in de ulaştığı sonuç, çevre ve merkezdeki emek gücünün farklılaşmasının sebebinin teknoloji ya da üretkenlik değil, ücretler ve toplumsal koşullar olduğudur³²⁰. Bu durumda uluslararası eşitsiz ve bileşik gelişim, emek ve sermaye sınıfları arasındaki toplumsal ilişki çerçevesinde ele alınmalıdır.

Böylece çalışmanın başında değinilmiş olan noktaya geri dönmüş oluyoruz: Kapitalizmin mekanlarını oluşturan sermaye-emek ilişkisidir.

Ed Soja' nın belirttiği gibi merkez ve çevre burjuva ve proletaryayı tanımlayan üretim ilişkisinin mekansal yansımasıdır³²¹. Sermaye ve emek arasındaki çelişki hem toplumsal sınıfların dikey yapısını oluşturur; hem de üretimin, birikimin ve sömürünün egemen merkezleri ile bağımlı ve sömürülen çevre arasındaki mekansal eşitsiz ve bileşik gelişim sürecinin yatay yapısını oluşturur. Bu yapıların ikisi de toplumsal ve mekansal üretim araçlarının üretiminden kaynaklanan sömürü ilişkileri ve artı değere belirli bir toplumsal sınıf tarafından el konulması yoluyla biçimlenmiştir. Aynı sebepten kaynaklandıklarından dolayı bu iki yapıyı birarada analiz etmek gerekir.

Merkez ve çevre oluşumunu emek-sermaye ilişkilerine ayırtırmak, New York' un merkezinde yaşayıp da sömürülen göçmen terleme atölyesi işçilerini görme imkanı verir. Başka türlü mekan üzerinden yapılan bir genelleme New York' un Caracas' ı sömürmesi ile, bu sömürüden New York' da yaşayan işçilerin de faydalandığı izlenimini verir. Ancak;

³¹⁹ Frank, 1978: 110

³²⁰ Castells, 2001: 254

³²¹ Soja, E. W. (Haziran 1980). *The Socio-Spatial Dialectic*. Annals of the Association of American Geographers, Cilt 70, Sayı 2, s. 222

“Eşitsiz mübadele kuramının “merkez işçilerinin çevre işçilerini sömürdüğü” anlamına geldiğini söylemenin hiç bir anlamı yoktur, çünkü yalnızca sermaye mülkiyeti sömürüyü olanaklı kılar. ”³²²

Yine Caracas’ ta sermayenin gelişmesi demek emek sınıfının oluşması demektir. O halde mülkiyet ilişkileri ile birlikte, üretim araçlarına sahip olan bir sınıf da var demektir. Daha önceden değinildiği gibi sermaye içine sızdığı toplumlarda belirli bir kapitalist gelişme yaratmak zorundadır. Fikret Başkaya kimi kuramcıların “proleter uluslar ” kavramını ortaya attığına değinerek şöyle söylüyor:

“Eğer bu kavrama itibar edilirse, tüm az gelişmiş ülkeleri homojen, sınıfsal ayrışmaya uğramamış sosyal formasyonlar saymak gerekecektir. Sömürüldükleri ama [bu] sömürünün dışsal bir olgu olduğu, ulusun tamamının sömürüden aynı ölçüde zarar gördüğügörüşüne varılıyor. Yaklaşımın mantıki sonucu, azgelişmiş ülkede ayrıcalıklı bir “burjuva” sınıfının olmadığı ve ileri kapitalist ülkelerdeki işçi sınıfının da bu ülke halklarının sömürüsüne ortak olduğudur. ”³²³

Eğer kapitalist üretim biçiminde mekanları üreten toplumsal sınıf ilişkileri ise, hiçbir mekan homojen gelişmiş ya da az gelişmiş olamaz. Gelişmiş olan ülkede az gelişmişlik; az gelişmiş olan ülkede gelişmişlik aranmalıdır. Bu durum merkez ve çevrenin mekan içinde birbirlerinden uzak, ayrı, yalıtılmış oldukları izlenimini de silmektedir. Mekan içinde bulunan gelişmiş ve az gelişmiş unsurlardansa, farklı mekanlarda bulunan azgelişmiş-gelişmiş unsurlar birbirlerine daha çok benzeşmektedirler. ÇUŞ’ ların ağ tipi üretimi yoluyla bu unsurların küresel olarak

³²² Amin, 1991: 184

³²³ Başkaya, 2001: 56

birbirlerine bağı hale gelmeleri, bu benzeşmenin günümüze özgü öğelerinden yalnızca biridir.

Bir yandan ÇUŞ' ların ağ tipi üretim organizasyonunun ve rekabetin küresel hale gelmesi sonucunda dünyanın farklı mekanlarındaki emek gücünün birbirlerine karşılıklı bağımlılıkları artmıştır. Yurt dışında mutlak artı değer elde etme koşullarının varlığı, ulus-devlet içindeki yüksek teknoloji üretimini yeniden organizasyonu nispi artı değer üretim stratejileri kadar önemli hale gelmiştir. Daha doğrusu artı değer üretiminin mekan içi stratejisiyle mekan dışı stratejisi iç içe geçmiştir³²⁴. Bu durumda diyebiliriz ki, hiçbir mekan kendi içine kapalı sistemler olarak düşünülmemelidir. Bunu takiben, hiç bir toplumsal mücadele de ulusal ve uluslararası mücadelenin koşullarından yalıtılmış bir şekilde, salt kent mücadelesi ya da salt yerel mücadele olarak düşünülemez. Toplumsal sınıfların bir ulusal olgu olduğu, sınıfların esas olarak ulus-devlet sınırları tarafından belirlendiği anlayışı bile günümüzde sorgulanmaktadır³²⁵.

Ancak bir yandan da bu karşılıklı bağımlılık emek pazarlarını birbirlerine rakip kılmaktadır. Bu durum ilk olarak ülke içindeki farklı emek piyasaları arasında görülür. Kent içinde işçi sınıfının kendi bütünlüğünün kalmadığı daha önce belirtildi. Ancak bu bütünlüğü bozan yalnızca çekirdek emek gücü ile çevre emek gücünün ayrılması değildir. Çevre emek piyasasını oluşturan gruplar arasında da rekabet artmaktadır. Özellikle kayıt dışı işlerin yapılmasında yasa dışı çalışan göçmenler, diğer işçilerin aleyhine tercih edilmektedirler. Bu sebeple yasa dışı çalışan

³²⁴ Harvey, 2001: 306

³²⁵ Urry, 1995: 28

göçmenlerin varlığı, diğer toplumsal gruplar arasında hoşnutsuzluk sebebi olmaktadır³²⁶

Ülkeler arasındaki emek piyasaları da birbirlerinin rakibi durumundadır. Bölgeler arasından en uygun koşulları sağlayan bölgeye sermaye, diğer bölgelerin aleyhine gitmektedir. Bu sebeple Almanya’ daki tekstil işçisi için işsizliğinin sebebi, Hindistan’daki işçinin düşük ücret alması olur. Böylece yerelliklerdeki emek sınıfları da birbirlerine rakip olur. Bu durumda Almanya’daki işçi kendi bölgesindeki fabrikaların kapatılmaması, bölgeye yatırım yapılması için mücadele vermektedir³²⁷.

Bu durumda yerelliklere sermaye çekmek için ortak mekan bazında ittifaklar doğmaktadır. Bu ittifak, aynı mekandaki farklı sınıf üyeleri arasında gerçekleşmektedir. İttifak sonucunda ortaya, emek ve sermayenin yerel koalisyonu çıkar. Böylece bir anda sınıflar için mekana olan bağımlılık önem kazanmaktadır. Emek gücü, diğer yerel grup ve kuruluşlarla birlikte kendi yerel birimlerini daha çekici hale getirmeye ve sermayeyi kendi yerelliklerine çekmeye çalışır. Bu koalisyonda emek gücü, daha düşük ücrete razı olur; çünkü bunun alternatifi, yatırımı başka bir yere kaptırıp işsiz kalmaktır³²⁸. Bu şekilde mekansal ayrılıklar üzerinden toplumsal sınıfsal ve özel olarak emek sınıfı birçok parçaya bölünür ve her parça, sınıfın genel çıkarları yerine tikel yerel çıkarlarını savunmaya başlar.

Yerel çıkarların hem sermaye, hem de emek sınıfı tarafından ortaklaşa savunulması mekana bağlı kimlikleri ve gelenekleri güçlendirir. Bu güçlenmenin arkasında yerelliklerin küresel rekabet gücünü arttırma amacı vardır. Yerelliklerin rekabet güçlerini arttırmaları, yerel mekanı farklı kılan olguların

³²⁶ Smith, 1992: 224

³²⁷ Harman, 2001 içinde Harman, Morgan, Margulies: 260

³²⁸ Şengül, 2000 içinde, Tonak (der): 135

belirginleştirilmesiyle olur. Yerel mekana özgü olan bu olgulara yerel kimlikler, tarih, kültür, dil ve din girer. Bu gibi olguların yerelliği oluşturan faktörler olarak vurgulanması, yerel kimlik ve kültürleri yeniden üretir. Böylece yerel olanlar “biz” ve yerel olmayan “yabancılar” arasında çizilen ayrım daha da kuvvetlenmiş olur. Bu karşıtlık insanların belli bir cemaate aidiyet duygusuyla çeşitli biçimlerde yeniden kurulabilir ve yeniden üretilebilir³²⁹. Nitekim günümüzde cemaatleşme ve ulusal dayanışma önem kazanmıştır.

Cemaat duygusunu güçlendiren unsurlardan biri kayıt dışı ekonominin varlığıdır. Kayıt dışı emek, aynı zamanda işçilerin politik kurumlarla nasıl etkileşimde bulunacağını da belirler. Kayıt içi sektördeki ücretli emek, siyasal hayata (zayıflamış olsa da) hala sendikalar aracılığıyla bağlıdır. Kayıt dışında ise büyük çalışma yerlerinde yoğunlaşmamış olan bu işçileri sendikalar aracılığıyla örgütlemek zordur. Sendika türü işçi sınıfı örgütlenmeleri, ayakta durabilmek için işçilerin fabrikalara yığılmasına bağlıdır; aile ve ev içi çalışma sistemlerinde nüfus etmeleri güçtür³³⁰.

Kayıt dışı sektördeki işçiler siyasal hayata cemaatler ile bağlıdırlar³³¹. Bu cemaatlerin başında yerleşim birimlerinin, etnik kökene dayanan cemaatleri gelir. Kayıt dışı işçiler, küçük meta üretimi ya da parça başı işle, kendi oturdukları ikametgah yerleri içinde meşgul olurlar. Yerleşim biriminin cemaati aynı zamanda kayıt dışı sektördeki işçilerin çalışma yeridir. Bu yerleşim yerleri ise şehir merkezine ve toplumun geri kalanına ulaşımı sağlayan hizmetlerin mevcut olmadığı, göçmen topluluklarının yoğunlaştığı “adalar³³²”. Londra, New York, Los Angeles ve

³²⁹ Urry, 1995: 106

³³⁰ Harvey, 2003: 176

³³¹ Smith, 1987 içinde Castells, Henderson (der): 244

³³² Smith, 1992: 219

Chicago’da yaşayan ve terleme atölyelerinde çalışan göçmenlerin yaşadığı adalar, her bir etnik kökene göre ayrılmıştır; mesela Meksikalılar, Guatemalalar ve Filipinliler farklı adalarda yaşamaktadırlar³³³. Bu sebeple kayıt dışı sektörde çalışanların işlerine cemaat yoluyla bağlılıkları, etnik bağları güçlendirir.

Görüldüğü üzere cemaatleşme ve etnik kimliğin gelişmesinin altında sınıf ilişkilerinin maddi yapısı vardır. O halde denebilir ki, bu şekilde emek sınıfının etnik kimlikler üzerinden kutuplaşmasıyla, sınıf ilişkileri kendilerini yerelliğe bağlı cemaatleşme ve etnik hatlar üzerinden bölünen mücadeleler olarak göstermektedir. Bu durum, toplumsal mücadelenin kendisinin de etnik ve ırksal ayrımlar boyunca bölünmesine yol açmaktadır.

Bir yandan emek sınıfının bilincini etnik kökenlerin ve cemaatleşmenin belirlemesi, bir yandan da emek piyasalarının farklılaşması gibi gelişmelerin çeşitli sonuçları vardır. İlk olarak toplumsal mücadelelerin gerçekleştiği alan coğrafya üzerinde yayılmıştır³³⁴. Yerel ya da sektörel temelde yeni toplumsal mücadele cepheleri açılmıştır. Bölgeler arası gelişmişlik farkları ve kentsel yoksulluk toplumsal çatışmanın kaynaklarından bir haline gelmişlerdir³³⁵. Ancak aynı coğrafi yayılma toplumsal mücadeleyi bölmektedir. Üretimin gerçekleştiği mahallerin coğrafya üzerinde dağılmış olması doğrudan üreticilerin fiziksel olarak bir arada toplanmalarını önlemiştir. Bu durum üreticiler arasında ortak bir bilincin oluşmasını engelleyen faktörlerden biridir. Bu nedenle emek sınıfının mücadelesi toplumsal bütünlükten kopuk, etnik kökene dayanan, yerel temelli ve son derece zayıf şekilde örgütlenmiş bir yapı sergilemektedir. Bu durum, Paul Sweezy ve Anwar Shaikh’ in

³³³ Feagin, Smith, 1993 içinde Feagin, Smith (der): 26

³³⁴ Mingione, E.(1981). *Social Conflict and The City*, Oxford: Basil Blackwell, s. 24

³³⁵ ibid., s. 58

20. yüzyılın son çeyreğinde yapmış oldukları toplumsal sınıf mücadelesi ile ilgili tahminlerini “iyimser beklentiler” düzeyinde bırakmaktadır.

Sweezy ve Shaikh, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesinin artması ile birlikte emek sınıfının da yoğunlaşacağını ve güçleneceğini öngörmüşlerdi. Sweezy’ e göre tekellerin aşırı karı, diğer kapitalistlerin artı değerinden ve işçi sınıfının ücretlerinden kesintiler yapılarak sağlanır. Ücretlerin düşürülmesinin ise belir bir sınırı vardır. Bu sınır, asgari yaşama standardıdır. Sendikalar, bu sınırın korunması için mücadele ederler. Sermayenin merkezileşmesiyle şirketler birleşeceği için sendikalar da genişleyecek ve birleşmiş bir mücadele, ücretlerin yükselmesi yönünde baskı yapacaktır³³⁶. Benzer şekilde Shaikh için sermaye birikiminin artması, kapitalist ilişkilerin yaygınlaşmasını, emek sınıfının ve bu sınıfın gücünün büyümesini ifade etmektedir³³⁷.

Günümüz kapitalizmde tekelleşme artmakta ve emek sınıfı nicel olarak genişlemektedir. Hatta çalışmada değinildiği gibi, bu nicel genişlemeye emek sınıfının yaşama koşullarındaki artan kötüleşme de eşlik etmektedir. Toplumun geçim şartları son yarım yüzyıldır hiç olmadığı kadar zorlaşmış, emek sınıfları dolayısıyla toplumun maddi temelleri yarım yüzyıldır hiç olmadığı kadar sarsılmıştır. Bu toplumsal yıkıma karşın bir mücadelenin oluşmaması, toplumsal mücadelenin niceliksel değil, niteliksel bir eşik olmasındandır. Kapitalizmin mekansal yayılmasının, mekanları emek piyasası üzerinden parçalayarak ilerlemesi, niceliksel olarak emek sınıfının genişlemesine katkıda bulunmuşsa da, niteliksel olarak eşiğin aşılmasını zorlaştırmıştır.

³³⁶ Sweezy, 1975 içinde Sweezy, Baran, Magdoff: 47

³³⁷ Shaikh, 1998 içinde Savran, Satlıgan (der): 151

SONUÇ

Konusu sermayenin mekansallık özelliği olan bu tezde, özel olarak kapitalizm ve mekanın karşılıklı yeniden üretimi sorunu incelenmiştir. Bu bağlamda öncelikle kapitalizme niteliğini veren ve sermayenin doğmasının önkoşulu olan mekansal düzenlemeler araştırılmıştır. Bu mekansal düzenlemelerin başında kapitalist özel mülkiyet ilişkileri ve kapitalizmin mekansal formu olarak ulus-devletin oluşumu gelir. Kapitalist mülkiyet ilişkileri ve ulus-devlet, kapitalizmin *sine qua non* unsurları olup; kapitalizm içine sızdığı bütün toplumları, bu mekansal ilişkiler temelinde dönüştürür.

Bu toplumsal dönüşümün ilk özelliği, mekanların *ıslahıdır*. Mekan içinde her hangi bir yeri üretimin, tüketimin, dolaşımın yeri diye sınıflandırmanın kendisi bu ıslahın parçasıdır. Bu ıslah sonucunda mekana neyin sabitleneceğine karar verilir. Bir yerde sadece fabrika ya da iş merkezlerinin değil, baraj, yol, su ve kanalizasyon sistemleri, okul, hastane, çocuk parkı ve sinemanın da kurulup kurulmayacağı sermayenin karlılık hesaplarına göre belirlenir. Çünkü bunun gibi doğrudan üretime dahil olmayan unsurlar emeğin yeniden üretimine dahildir. Böylece sermayenin, sabit sermayeyi de içine alarak oluşturmak zorunda olduğu mekana bir bütün olarak artı değerın üretimi, dolaşımı, tüketimi ve yeniden üretimi için gerekli olan tüm unsurlar girer. Ancak, bir yere sadece neyin yapılacağını değil, yapılacak olan unsurlar arasındaki mesafeyi de sermayenin karlılığı belirler. Evler, hastaneler, alışveriş merkezleri makul bir yakınlığa sahip olmalıdır. Bu mekansal düzenlemede bir unsurun yerinin kararı, diğer unsurların yerinin kararına bağlıdır. Çünkü bir unsurun faydası, çevresindeki diğer unsurların sağladığı faydayla ilişkilidir. Bu

durumda bir çocuk parkının yapılmasının *kararı*, okula olan yakınlığına bağlıdır. Bu kararı verecek olansa yine sermayenin karlılık hesabıdır. O halde işyerinin yanına alışveriş merkezini, alışveriş merkezinin yanına sinemayı yapan ve bunların arasını metro hattıyla döşeyen sermayenin mantığıdır. Kentin kenar mahallesine su tesisatı yapmayan ve yollarını asfaltla bile döşemeyen; böylece mahallenin kenarda kalmasına sebep olan da yine bu mantıktır.

Bu şekilde sermayenin mantığı, bütün toplumsal mekanı düzenler. Sermaye bu düzenlemeyi mekanı piyasalaştırarak yapar. Piyasa kapitalizm içinde alıcılarla satıcıların biraraya geldikleri yer olarak basit anlamını yitirmiş; doğrudan üreticiler ile üretim araçlarının değişimine aracılık eden bir kurum olmuştur. Hem doğrudan üreticilerin, hem üretim araçlarının mülkiyetine sahip olanların yeniden üretimi piyasada gerçekleşen değişime bağlı olduğu için, bütün bir toplum piyasaya bağımlı hale gelmiştir. Bu sebeple piyasa, bir bağımlılık ve zorunluluk ilişkisidir.

Piyanın bir zorunluluk olduğu saptaması, neo-liberal yaklaşım ile tam bir karşıtlık içindedir. Klasik ekonomi politikçileri temel alan neo-liberal yaklaşım, piyasayı bir özgürlükler alanı olarak kurgular. Piyasada mübadele ilişkilerine giren bireyler eşitlerdir. Aynı zamanda üzerlerinde hiçbir siyasal baskı ve zorlama olmadığı için bireyler, dilediklerini almakta ve satmakta özgürdürler. Bu sebeple piyasa eşitliğin ve özgürlüğün gerçekleştiği bir alan olarak kurgulanır. Ancak, kapitalist piyasa ilişkilerine bireyler eşit olarak girmezler; üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan ve olmayan bireyler olarak aralarında hali hazırda bir tahakküm ilişkisi vardır. Bu tahakküm ilişkisi piyasada emeğin satın alınması ile somutlaşır. Bu sebeple piyasa hiçbir şekilde eşitlik ile ilişkilendirilemez. Aynı tespit, özgürlük konusu için de geçerlidir; çünkü emeğinden başka hiçbir şeye sahip

olmayan emek gücünün, *emeğini satma özgürlüğünden* başka bir alternatifi de yoktur. Ya da, emeğini satmak istemeyen emeğin *aç kalma özgürlüğü* vardır. O halde emek gücü, hayatta kalmak için emeğini satmak zorundadır ve bu zorunluluğundan dolayı piyasa ilişkileri içerisine girer. Bu sebeple piyasa özgürlüğü değil, tahakkümü; eşitliği değil, sömürüyü simgeler.

Kapitalizmin mekansal özelliklerini takiben tezin ilk bölümü içerisinde kapitalizmde mekanların düzenlenişinin mantığı ve bu düzenlemenin yönü ele alınmıştır. Kapitalizmin mekanları dönüştürmesinin arkasında kendi çelişkilerinden kurtulma isteği vardır. Kapitalizm, içsel çelişkilerinin sistemi sarsacak krizlere dönüşmesini engellemek ve kendi varlığını yeniden üretmek için mekanları sürekli dönüştürür. Mekanların düzenlenmesi, sermaye birikiminin özgül tarihsel gereksinimleri doğrultusunda olur. Bu sebeple her sermaye birikimi modelinin, kendisine uygun bir ulusal ve uluslararası mekansal organizasyonu vardır. Ancak bu mekansal düzenleme krizleri sadece kısa vadede ertelemekte, uzun vadede ise kapitalizmin içsel çelişkilerine bir çözüm olmamaktadır.

Mekanları düzenleyen olgu ise bizzat sermayenin hareketleridir. Sermaye mekanda iki türlü hareket eder; bir yandan mekanda yayılır, diğer yandan mekanda yoğunlaşır. Sermayenin hareketinin bu iki dinamiği birbirlerine ontolojik olarak bağlıdırlar ve karşılıklı olarak birbirlerini etkilerler. Sermayenin mekansal yayılması emperyalizme, mekansal yoğunlaşması ise kapitalist ilişkilerin yaygınlaşmasına, metalaşmaya ve toplumsal parçalanmaya sebep olmaktadır. Bu yayılma ve yoğunlaşma dinamiği çerçevesinde sermayenin değerlendirildiği (artı değer gerçekleştirildiği) mekanlar ile sermayenin biriktiği mekanlar birbirlerinden farklılaşırlar. Bu farklılaşma mekanların eşitsiz ve bileşik gelişimini, dolayısıyla çevre ve merkez

oluşumunu doğuran unsurlarından biridir. Sermayenin mekansallık niteliğinin başat unsurunu, mekanların eşitsiz ve bileşik gelişmesi oluşturur. Sermayenin mekansal dolaşımı ise bu eşitsiz ve bileşik gelişimi yeniden üretir.

Çalışmanın ikinci bölümünde sermayenin ikili hareketinin mekanları esnek birikim döneminde nasıl düzenlediği ele alınmıştır. Mekanların yeniden düzenlenmesi aynı zamanda eşitsiz ve bileşik gelişimin yeniden düzenlenmesidir. Bu bağlamda esnek birikim döneminde mekansal işbölümü incelenirken, eşitsiz gelişimin günümüzde aldığı biçimlere değinilmiş; çevre ve merkez oluşumuna süreklilik kazandıran etmenler araştırılmıştır. Üzerinde özellikle durulan konulardan biri, sermayenin yoğunlaşması ile birlikte merkez ülkelerde yaşanan toplumsal kutuplaşmadır. Bu toplumsal kutuplaşma öncelikle sermaye ve emek sınıfı arasında artan gelir eşitsizliğinden kaynaklanır. Ancak bu olguyu günümüzde önemli kılan, benzer bir kutuplaşmanın işçi sınıfı içinde de belirginleşmiş olmasıdır. İşçi sınıfı içindeki kutuplaşmanın bir tarafında, son derece yüksek ücretlere ve hayat standartlarına sahip, az sayıdaki nitelikli ve eğitilmiş işçi vardır. Diğer tarafta ise bu sınıfın yoksulluk sınırında ücret alan, niteliksiz işlerde çalışan (ya da çalışmaya zorlanan) ve küresel rekabet koşullarına ayak uydurabilmek için işveren tarafından aşırı sömürüye maruz kalan kesimi bulunur. Merkez ülkelerin özellikle mega kentlerini incelemeye değer kılan, bu iki uç kesimin aynı mekanı paylaşarak, yan yana çalışmalarıdır.

Tezin vardığı sonuçlardan biri, küreselleşme söylemlerinin iddia ettiklerinin aksine, sermayenin mekansal sınırlamalardan bağımsızlaşmadığıdır. Sermayenin mekana bağımlı olmasını gerekli kılan sebeplerden biri, çalışmada ele alındığı üzere, sermayenin hareketliliğinin ancak sabit sermaye yatırımları ile gerçekleşebilmesidir.

Bu sabit sermaye yatırımları ise mekanları yeniden üreten ve düzenleyen en önemli unsurlardan biridir. Sermayenin daha fazla coğrafi alanı içine alacak şekilde hareket edebilmesi, ancak bu hareket kabiliyetini sağlayacak olan mekansal düzenlemelerin oluşturulmasına bağlıdır.

Sermayenin mekana bağımlılığını gerektiren bir diğer sebep emek gücüdür. Ulaşım ve iletişim araçlarındaki gelişmeyi takiben mekanlar, doğal koşullar (ham madde ve liman gibi doğal yollara yakınlık) açısından homojenleşmiştir. Bu homojenleşme, sermayenin mekansal hareketini belirleyen en önemli ögenin, emek gücünün niteliği ve maliyeti olması sonucunu doğurmuştur. O halde günümüzde sermayenin coğrafyası, her zamankinden daha çok emeğin coğrafyası olmuştur. Emek gücüne artan bağımlılık sermayenin mekana bağımlılığını da arttırır; çünkü emek bir yerele özgüdür. Emeğin mekana bağlılığı fiziksel olarak hareket edemeyeceğinden ileri gelmez; yüz yıllardır azgelişmiş ülkelerden gelişmiş kapitalist ülkelere göç dalgaları yaşanmaktadır. Emeğin mekana bağlılığı, emeğin fiziksel yeniden üretiminin bir aile içinde gerçekleşmesinden; sağlık, eğitim, barınma gibi ihtiyaçları olmasından; kısaca, emeğin her gece evine gidip uyuması gereken *meta formundaki bir insan* olmasından kaynaklanır. Bu şekilde sermayenin emeğe bağımlılığının artmasının bir sonucu, sermayenin emek dolayımıyla mekana; ve yine emek maliyetindeki farklılıklar dolayımıyla mekansal farklılıklara olan bağımlılığının da artmasıdır. Bu durum kapitalizmin gelişmesinin mekanları farklılaştırma yönünde olduğunu göstermektedir. Mekanların farklılaştırılması ise emek piyasalarının farklılaştırılması yoluyla gerçekleşmektedir. Bu sebeple kapitalizm geliştikçe sırası ile emek gücünün, mekanların ve toplumun bütünlüğü giderek daha fazla yok olmaktadır.

Sermayenin emeğe bağımlı olduğu saptaması, üretimin makineleşmesi ile birlikte emeğe olan gereksinimin azaldığı ve bu sebepten ötürü sermaye için emek gücünün önemini yitirdiği görüşünü de çürütmektedir. Çünkü, çalışmada da belirtildiği gibi, sadece canlı emek artı değer üretir. Kapitalist sistemin belkemiğini oluşturan sermaye biriminin ve karların kaynağı canlı emektir. Bu sebeple hiçbir makine, ne kadar üretken ve gelişmiş olursa olsun, canlı emeği önemsizleştiremez. Tam tersine, daha fazla artı değer elde etmek amacıyla artan makineleşme, emek üzerinde baskıyı da çoğaltmakta ve emeğin niteliklerini daha da önemli kılmaktadır.

Kapitalizm geliştikçe üretimde kullanılan teknoloji ve makinelerin oranı da artmaktadır. Bu olgunun nedeni, sermayenin üretim için gerekli emek zamanını minimuma indirgeyerek artı emek zamanını yükseltme eğilimidir. Kapitalistler arası rekabet ise, gerekli emek zamanını kimin daha önce ve daha fazla azaltacağına dair bir yarışır. Bu yarışın sonucunda teknolojilerin yenilenme hızı artar. Yeni teknoloji üretimi o kadar hızlanmış ki, bir teknoloji ve yenilik üretildiği andan itibaren daha üstün olanıyla ikame edilme tehdidi altındadır. Mevcut teknoloji daha değerini ürüne aktarmaya zaman bulamadan yerini devreder. Kapitalistler de, satın almak için ödedikleri parayı çıkaramadan mevcut makineleri değiştirmeleri gerektiğinin farkındadırlar. Bu sebeple ellerindeki teknolojiyi olabildiğince çabuk kullanmaya, üretimi olabildiğince hızlı bir şekilde gerçekleştirmeye çaba harcamaktadırlar. Bu acelenin ve hızlanmanın emek için anlamı 24 saatlik iş günüdür³³⁸. Emek mesai değil, fazla mesai yapar, 24 saat çalışmaya hazır; tetikte beklemektedir.

³³⁸ Booth, W. J.(Şubat 1991). *Economies of Time: on the Idea of Time in Marx's Political Economy*. Political Theory, Cilt 19, Sayı 1, s. 16

Ancak sermaye gerekli emek zamanını minimuma indirmeye ne kadar çalışırsa çalışsın, gerekli emek zamanı hiçbir zaman sıfır olmaz. Bunun nedeni, en azından makineleri çalıştırmak için düğmeye basması gereken birine ihtiyaç duyulmasıdır. Ancak bu “düğmeye basma” işlemi o kadar önemli bir konuma gelir ki, gerekli emek zamanının azalması, canlı emek üzerindeki baskıyı arttırma eğilimine dönüşür³³⁹. Günümüzde kesintisiz birikimi gerçekleştirmek, yeni bir ürün yaratmak için tüketicinin renk tercihlerini, cilt tiplerini, saç yapılarını hesaba katması gereken; üretimin yüz ayrı parçasını bıraksanız yüz ayrı yerden sağlamaya hevesli bir üretim ile, mekan üzerinde genişleyen ve hızlanan dolaşımın koordinasyonunun sağlanmasına bağlıdır. Böyle bir durumda giderek sayıları artan makinelerin düğmelerine *zamanında* basmak gibi hayati bir kararı vermek; bu kararı verme bilincine sahip tek canlı olan emek üzerinde baskı yaratır.

Emek gücünün üretimdeki rolü ile ilgili yapılan saptamalar, kimi yazarların³⁴⁰ esnek birikim dönemine dair öngörülerini de boşa çıkarmaktadır. Buna göre esnek birikim, emek gücünün niteliklerinin arttığı, emeğin daha özgür bir çalışma ortamına kavuştuğu bir dönem olacaktır. Özellikle zanaat tipi küçük ölçekli üretimin gelişmesi ile birlikte sömürü oranı azalacak, hatta gelecekte sömürü bile ortadan kalkabilecektir. Halbuki esnek birikimin daha az değil; daha çok sömürüye dayanan bir birikim modeli olduğu çalışmada açıkça ortaya konmuştur. İstihdam koşullarının esnekleştirilmesi, esnek üretim organizasyonu ve mekansal kaydırma gibi yeni düzenlemelerin arkasında daha fazla artı değer elde etme ve bu sebeple emek gücünü daha fazla sömürme amacı vardır. Bu gelişmelerin sonucunda günümüzde emek gücü

³³⁹ ibid., s. 14

³⁴⁰ Bkz. Piore, M., C. Sabel (1984). *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*. New York: Basic Books

daha niteliksiz hale gelmiş, kendi içinde daha fazla bölünmüş, yabancılaşması daha çok artmış ve maddi yaşam koşulları daha fazla kötüleşmiştir. Dahası, esnek birikim modeli, küçük ölçekli üretimin artması ile birlikte tekelleşme eğilimini de tersine çevirmemiştir. Tez, sermayenin merkezileşmesinin hızlanarak ilerlediğini, tekellerin küçük ölçekli üretim birimlerini taşeronlaştırarak, kendi birikim stratejilerinin işlevsel bir parçası haline getirdiklerini göstermektedir.

O halde esnek birikimi, kendinden önce gelen ve kendinden sonra gelecek olan birikim modelleri gibi, kapitalizmin mantığı içinde değerlendirmek gereklidir; birikimin örgütleniş tarzlarının tarihsel özgül yanlarını ortaya koymak; ancak bunların en nihayetinde daha fazla artı değer elde etmek ve daha fazla sermaye birikimi gerçekleştirmek amacının farklı örgütlenişleri olduklarını hatırlamak gereklidir.

Tezin özgün bulgularından biri de eşitsiz ve bileşik gelişimin sebebiyle ilgilidir. Kendisini hem tek bir devlet içinde, hem de devletler arasında gösteren eşitsiz gelişimin kökeninde mülkiyet ilişkileri vardır. Kapitalist mülkiyet ilişkilerinin eşitsiz gelişimin temelinde yer almasının sebebi ise; bu ilişkilerin, emeği ücretli emeğe dönüştürmüş ve üreten insanların kendi kendilerine yeterliliklerini ellerinden almış olmasıdır. Üretenler hem sömürülürler, hem de sömürene bağımlıdırlar. O halde yalnız emek gücü değil, emek gücü sahiplerinin yaşamları da *sömürüye bağımlı* hale gelmiştir. Bu olgu hem çevre ülkelerin merkez ülkeler karşısındaki durumunu, hem de emek sınıfının sermaye sınıfı karşısındaki durumunu betimler.

Kapitalist mülkiyet ilişkileri temelinde yapılan bu çıkarsama, çalışmanın eşitsiz gelişimi ele alış tarzını, dünya sistemi ve bağımlılık kuramcılarının görüşlerinden farklılaştırır. İlk farklılık, değinildiği gibi, eşitsiz gelişimin ulus-devlet

ölçeği içerisinde de kendisini gösteren bir gelişme olduğunun savunulmasıdır. İkinci farklılık ise eşitsiz gelişimin sebebi üzerinedir. Dünya sistemi ve bağımlılık kuramcılarının savundukları genel görüşe göre eşitsiz gelişimin sebebi, çevre ülkelerin emek üretkenliğinin düşük olduğu sanayilerde; merkez ülkelerin ise yüksek üretkenliğine sahip üretim etkinliklerinde uzmanlaşmalarıdır. Dolayısıyla üretilen ürüne bağlı olarak, farklı üretkenlik seviyelerine sahip malların uluslararası piyasalarda mübadelesi de eşitsiz olmaktadır. Çalışma, eşitsiz gelişimin kaynağının, merkez ve çevre ülkelerdeki emek gücünün üretkenliklerinin farklı olmasından dolayı eşit değer taşımayan malların değişimi değil; eşit üretkenlik düzeyindeki emeğin, çevrede daha düşük ücret alması olduğunu savunmaktadır. Eşitsiz mübadele ücretler arasındaki eşitsizlikten kaynaklanmaktadır; ve aynı zamanda emek ve sermaye sınıfları arasındaki mücadelenin bir sonucudur. O halde merkez ülkelerin çevre ülkeler üzerinde ücretlerin düşük tutulması yönünde yaptıkları baskı, eşitsiz ve bileşik gelişimin bir bileşenidir.

Çalışmada ortaya konulan saptamalar temelinde, günümüzde yaşanan toplumsal dönüşüme ve bu dönüşümün siyasal yansımalarına dair makro düzeyde kimi çıkarımlar yapılabilir. Buna göre günümüzde doğrudan üreticiler olarak bireylerin çalışmaya ayırdığı süre uzamakta, diğer yandan da işleri *zamanında* halletmenin yarattığı stres artmaktadır. Zamanın kendisi üzerimizde bir baskı aracı olmaktadır. Ancak bütün bunlar üretim için gereken zaman kısaldığı için başımıza gelmektedir. Bu durumda şöyle bir soru sormak gerekir: Kendimiz ve toplum için çalışmamız gereken emek zamanı kısaldıysa uzayan nedir? Uzayan artı-emek zamanıdır. Uzayan sırf sermaye için çalışılan zamandır.

Artı-emek zamanındaki her artış, sömürü oranındaki bir artıştır. Makineleşme ile birlikte neredeyse 24 saate çıkan iş günü, sömürü oranının da ne derece yükseldiğini göstermektedir. Ancak artan sömürü ve toplumun maddi temelinin giderek daha fazla sarsılması, siyasal mücadele alanına emek ve sermaye arasındaki sınıf mücadelesi olarak yansımamaktadır. Bu durum, hiçbir toplumsal karşı çıkış ve direniş olmadığından değil, sermayeye karşı çıkışın, kendisini, başka belirlenimler üzerinden göstermesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin günümüz toplumlarında yerel milliyetçiliğin, muhafazakarlığın, cemaatleşmenin ve etnik hareketlerin yükselmesine tanık olmaktadır. Bu hareketlerin yükselişinin elbette siyasal ve ideolojik sebepleri vardır, ancak bu yükselişin maddi temelini emek sınıfının mekana bağlı etnik kimlikler ve yerel kültür/din temelinde bölünmesi oluşturmaktadır.

O halde bir yandan toplumun maddi temeli kötüleşmektedir; öte yandan bu kötüleşme milliyetçilik ve etnik kimlikleri güçlendirmektedir. Bu durum “ulusal kimlik” temelinde sağlanan toplumsal bütünlüğün yitirilmesine sebep olmaktadır. Bu bir toplumsal çözülüdür.

Bu toplumsal çözülüş, bütün toplumsal ilişkilerde görülebilir. Artan toplumsal şiddet, tahammülsüzlük, toplumda bireyleri bir arada tutan saygı / sevgi ve dayanışma ilişkilerinin yozlaşması, ailelerin dağılması.....Kısaca katı olan her şey gözlerimizin önünde buharlaşmaktadır. Toplumun istisnasız bütün bireyleri bu çözülüşün birer parçasıdır. Gerçekte bireyleri farklı kılan, bu çözülüşe müdahale edecek ve yönlendirecek olanlarla, izleyici kalacak olanlar arasındaki ayrışmadır.....

KAYNAKÇA

- Akcan, E. (Güz/Kış 1994). İletişim ve Tüketim Toplumunda Mekansal Farklılığa Ait Çelişkiler. *Toplum ve Bilim*, Sayı 64-65, ss: 39-53
- Alp, Y. (Şubat 1978). *Marksist Açıdan Coğrafi Mekan*. Birikim, Sayı 36, ss: 32-42
- Amin, S. (1991). *Eşitsiz Gelişme*. İstanbul: Arba Yayınları
- Arrighi, G. (2000). *Uzun Yirminci Yüzyıl: Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri*. Ankara: İmge Yayınları
- Barnes, T.J., M. S. Gertler. (1999). *The New Industrial Geography: Regions, Regulation and Institutions*. Londra: Routledge
- Başkaya, F. (2001). *Az gelişmişliğin Sürekliliği*. Ankara: İmge Yayınları
- Booth, W. J.(Şubat 1991). *Economies of Time: on the Idea of Time in Marx's Political Economy*. *Political Theory*, Cilt 19, Sayı 1, ss: 7-27
- Braudel, F.(1991). *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık
- Braverman, H.(1974). *Labor and Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press
- Breathnach, P. (2002). *Social Polarisation in the Post-Fordist Informational Economy: Ireland in International Context*. *Irish Journal of Sociology*, Cilt. 11, Sayı 1, ss: 3-22
- Brenner, N.(1997). *Global, Fragmented, Hierarchical: Henri Lefebvre's Geographies of Globalization*. *Public Culture*, Cilt 10, Sayı 1, ss: 135-168
- Burkett, P. (2004). *Marx ve Doğa: Al-Yeşil Bir Perspektif*. Ankara: Epos Yayınları
- Castells, M.(1977). *The Urban Question: A Marxist Approach*. Cambridge, Mass.: MIT Press
- Castells, M.(1997). *Kent, Sınıf, İktidar*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları
- Castells, M. (2001). *The Rise of The Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture, Volume 1*. İkinci Baskı, Oxford: Blackwell Publishers
- Castells, M., J. Henderson. (der) (1987). *Global Restructuring and Territorial Development*. Bristol: Sage Publications

Castree, N. (Sonbahar 2000). *Marxism and The Production of Nature*. Capital and Class, Sayı 72, ss: 5-36

Cloke, P., M. Goodwin (1992). *Conceptualizing Countryside Change: From Post-Fordism to Rural Structured Coherence*. Transactions of the Institute of British Geographers, Cilt 17, Sayı 3, ss: 321-336

Cox, K. R., A. Mair (Haziran 1988). *Locality and Community in the Politics of Local Economic Development*. Annals of the Association of American Geographers , Cilt. 78, Sayı 2 ss. 307-325

Demir, E. (Eylül 1993), *İş Gücü Piyasası ve Kent Emekçi Sınıfının Yeniden Kavramlaştırılması*. Birikim, Sayı 53, ss: 35-45

Demir, Ö., M. Acar (1997). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları

Doğan, A.E. (2002). *Birikimin Hamalları: Kriz, Neo-Liberalizm ve Kent*. İstanbul: Donkişot Yayınları

Eralp, A. (2003). “Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması” içinde Eralp, A. (der). *Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss: 57-89

Eraydın, A. (1992). *Post-Fordizm ve Değişen Mekansal Öncelikler*. Ankara: ODTU Mimarlık Fakültesi Matbaası

Eraydın, A. (Güz/Kış 1994). *Mekan Organizasyonuna İlişkin Değişen Paradigmalar*. Toplum ve Bilim, Sayı 64-65, ss: 53-77

Ersoy, M., T. Şengül. (1997). *Küreselleşme ve Yarışan Yerellikler*. TMMOB MMO 97 Sanayi Kongresi Bildiriler Kitabı, ss. 135-141

Esser, J., J. Hirsch (1989). *The Crisis Of Fordism And The Dimensions Of A 'Postfordist' Regional And Urban Structure*. International Journal of Urban and Regional Research, Cilt 13, Sayı 3, ss: 417-438

Fainstein, S.S., I. Gordon , M. Harloe (der) (1992) *Divided Cities: New York and London in the Comtemporary World*. Cambridge: Blackwell

Fernandez, R., C. Su (2004). *Space In The Study of Labor Markets*. Annual Review of Sociology, Cilt 30, Sayı 1, ss. 545-569

Foster, J.B. (2001). *Marx'ın Ekolojisi: Materyalizm ve Doğa*. Ankara: Epos Yayınları

Foster, J.B. (2005). *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*. İstanbul: Devin Yayınları

Frank, A.G.(1978). *Dependent Accumulation and Under-Development*. Londra: Macmillan Press

Fröbel, F., J. Heinrichs, O.Kreye (1980). *New International Division of Labour: Structural Unemployment in Industrialized Countries and Industrialization in Developing Countires*. Cambridge: Cambridge University Press

Furtado, C. (1967). *Development and Underdevelopment: A Structural View of The Problems of Developed and Underdeveloped Countries*. Berkeley: University of California Pres

Gabe, T. (Kış 2003). *Local Industry Agglomeration and New Business Activity* .Growth& Change, Cilt 34, Sayı 1, ss: 17-39

Gertler, M. S. (1988) *The Limits of Flexibility: Comments on the Post-Fordist Vision of Production and Its Geography*. Transactions of the Institute of British Geographers, Cilt 13, Sayı 4, ss: 419-432

Gertler, M.S. (1992). *Flexibility Revisited: Districts, Nation-States, and the Forces of Production*. Transactions of The Institute of British Geographers, Cilt 17, Sayı 3, ss: 259-278

Gibson, K, J. Graham (Nisan 1992). *Rethinking Class in Industrial Geography: Creating a Space for an Alternative Politics of Class*. Economic Geography, Cilt 68, Sayı 2, ss: 109-127

Goodwin, M., J. Painter (1996). *Local Governance, the Crises of Fordism and the Changing Geographies of Regulation*. Transactions of the Institute of British Geographers, Cilt 21, Sayı 4, ss: 635-648

Gottdiener, M., N. Komninos (der)(1989) *Capitalist Development and Crisis Theory: Accumulation, Regulation and Spatial Restructuring*. New York: St Martin's Press

Gough, J.,A. Eisenschitz (Nisan 1996). *The Construction of Mainstream Local Economic Initiatives: Mobility, Socialization, and Class Relations*. Economic Geography, Cilt 72, Sayı 2, ss: 178-195

Gouverneur, J. (1997). *Kapitalist Ekonominin Temelleri*. Ankara: İmge Yayınları

Grover, C. (Bahar 2003). *New Labor, Welfare Reform and the Reserve Army of Labor*. Capital and Class, ss: 17-25

Gülalp, H. (1997). *Sanayileşme ile Kalkınma Özdeş midir? Azgelişmişliğin Yeni Biçimleri*. TMMOB MMO 97 Sanayi Kongresi Bildiriler Kitabı, ss.119-123

Harman, C, P. Morgan, R. Margulies (2001). *Küreselleşme ve Direniş*. İstanbul: Z Yayınları

- Harvey, D. (1982). *The Limits to Capital*. Oxford: Blackwell
- Harvey, D.(1996). *Sosyal Adalet ve Şehir*. İstanbul: Metis Yayınları
- Harvey, D. (2001). *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. Londra: Routledge
- Harvey, D. (2003). *Postmodernliğin Durumu*. İstanbul: Metis Yayınları
- Harvey, D. (2004). *Yeni Emperyalizm*. İstanbul: Everest Yayınları
- Helvacı, B. (Güz/Kış 1994). *Evvel Mekanlar İçinde Kalbur Zamanlar İçinde: Tarih-Coğrafi Materyalizm*. Toplum ve Bilim, Sayı 64-65, ss: 77-90
- Hirst, P., J. Zeitlin (Bahar 1993). *Esnek Uzmanlaşma ve İngiliz İmalat Sektörünün Rekabetçi Başarısızlığı*. Toplum ve Bilim, Sayı 56-61, ss: 115-129
- Hirst P., G. Thompson. (1999). *Globalization in Question: the International Economy and the Possibilities of Governance*. Londra: Blackwell Publishers
- Hudson, R. (1988). *Uneven Development in Capitalist Societies: Changing Spatial Divisions Of Labor, Forms Of Spatial Organization Of Production And Service Provision, And Their Impacts On Localities*, Transactions of the Institute of British Geographers,Cilt 13, Sayı 4, ss: 484-496
- Hudson, R. (Ağustos 2004). *Conceptualizing Economies And Their Geographies: Spaces, Flows And Circuits*. Progress in Human Geography, Cilt 28, Sayı 4, ss: 447-471
- Hunt, E. K.(1990). *Property and Prophets: The Evolution of Economic Institutions and Ideologies*. New York: Harper and Row Publishers
- Huws, U. (Mart 2006). *Fixed, Footloose, or Fractured: Work Identity and The Spatial Division of Labour in the Twenty-first Century City*. Monthly Review, Cilt 57, Sayı 10, ss. 34-44
- Işık, O. (Güz/Kış 1994). *Değişen Toplum/Mekan Kavrayışları: Mekanın Politikleşmesi, Politikanın Mekansallaşması*. Toplum ve Bilim, Sayı 64-65, ss: 7-33
- Jessop, B.(Haziran 2000). *The Crisis of the National Spatio-Temporal Fix and the Tendentia Ecological Dominance of Globalizing Capitalism*. International Journal of Urban and Regional Research, Cilt 24, Sayı 2, ss: 323-361
- Johansson, B., J. M. Quigley (2004). *Agglomeration and Networks in Spatial Economies*. Papers in Regional Science, Cilt 83, Sayı 1, ss: 165-176
- Johnston, R. J.(der)(1981). *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell Publishers

Johnston, R. J. , D. Gregory, G. Pratt, M. Watts (der)(2000). *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell Publishers

Köse, A, A. Öncü (2004) “İktisadın Piyasası, Kapitalizmin Ekonomisi” içinde Köse, A. H. , F. Şenses, E. Yeldan (der) *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar* İstanbul: İletişim Yayınları, ss: 93-143

Lash, S., J. Urry (1994). *Economies of Signs and Space*. Londra: Sage

Lefebvre, H. (1976). *The Survival of Capitalism: Reproduction of the Relations of Production*. Londra: Allison and Busby

Lefebvre, H.(1994). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell

Lefebvre, H. (1996). *Writings on Cities*. Oxford: Blackwell Publishers

Lenin, V. I. (1992). *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*. Ankara: Sol Yayınları

Lipietz , A.(Bahar 1993). *Uluslararası İş Bölümünde Yeni Eğilimler: Birikim Rejimleri Ve Düzenleme Tarzları*. Toplum ve Bilim, Sayı 56-61, ss:58-82

Lipietz , A.(Bahar 1997). *The Post-Fordist World: Labour Relations, International Hierarchy and Global Ecology*. Review of International Political Economy, Cilt 19, Sayı 1, ss: 1-41

Magdoff, H.(2005). *Sömürsüz Emperyalizm*. İstanbul: Devin Yayınları

Magdoff, F, H. Magdoff (Nisan 2004). *Disposable Workers: Today's Reserve Army of Labour*. Monthly Review, Cilt 55, Sayı 11, ss: 18-55

Mandel, E. (1978). *Late Capitalism*. Londra: Verso

Marx, K. (1993). *1844 Elyazmaları: Ekonomi Politik ve Felsefe*. Ankara: Sol Yayınları

Marx, K (1999a). *Grundrisse: Ekonomi Politğin Eleştirisinin Temelleri*, Birinci Kitap. Ankara: Sol Yayınları

Marx, K (1999b). *Grundrisse: Ekonomi Politğin Eleştirisinin Temelleri*, İkinci Kitap. Ankara: Sol Yayınları

Marx, K. (2005). *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*. Ankara: Sol Yayınları

Marx, K., F. Engels (2004). *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*. Ankara: Sol Yayınları

Marx, K., F. Engels (2005). *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*. Ankara: Sol Yayınları

Massey, D.(1984). *Spatial Division of Labour: Social Structures and The Geography of Production*. Londra: Macmillan Press

Massey, D., J. Allen (der)(1988), *Uneven Re-Development: Cities and Regions in Transition: A Reader*. Londra: Hodder and Stoughton

Mingione, E. (1981). *Social Conflict and The City*. Oxford: Basil Blackwell

Muir, R. (1997). *Political Geography: A New Introduction*. Londra: Macmillan Press

Mutman, M. (Güz/Kış 1994).*Üretilen Mekan, Yok Olan Mekan*. Toplum ve Bilim, Sayı 64-65, ss: 181-195

Negus, K. (2002). *The Work of Cultural Intermediaries and The Enduring Distance Between Production and Consumption*. Cultural Studies, Cilt 16, Sayı 4, ss: 501-515

Ördek, A. (2005). *Kurgusal ve Tarihsel Bir Kategori Olarak Piyasa*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı' na sunulan yayınlanmamış yüksek lisans tezi.

Öngen, T (1997). *İşçi Sınıfının Yeniden Yapılanması*. TMMOB MMO 97 Sanayi Kongresi Bildiriler Kitabı, ss: 192-201

Peck, J.(Ekim 1992). *Labor and Agglomeration: Control and Flexibility in Local Labor Markets*. Economic Geography, Cilt 68, Sayı 4, ss: 325-347

Peck,J. (1996). *Work Place: Social Regulation of Labor Markets*. New York : The Guildford Press

Peet, R. (Nisan 1983).*Introduction: Global Geography of Contemporary Capitalism*. Economic Geography, Cilt 59, Sayı 2, ss: 105-111

Phelps, N. A. (Mart 2000). *When Was Post-Fordism? The Uneven Institution of New Work Practices in a Multinational*. Antipode, Cilt 34, Sayı 2, ss: 205-227

Pınarcıoğlu, M. (Güz/Kış 1994).*Yeni Coğrafya ve Yerellikler*. Toplum ve Bilim, Sayı 64-65, ss: 90-112

Polanyi, K. (2000). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Sosyal ve Ekonomik Kökenleri*. İstanbul: İletişim Yayınları

Roseberry, W.(2002). “Understanding Capitalism: Historically, Structurally, Spatially” içinde Nugent, D. (der) *Locating Capitalism in Time and Space*: Global Restructuring, Politics and Identity: Stantford University Pres: Stantford, s.61-79.

Soja, E. W. (Haziran 1980). *The Socio-Spatial Dialectic*. Annals of the Association of American Geographers, Cilt 70, Sayı 2, ss: 207-225

Santos, M. (Mayıs 1975). *Space And Domination: A Marxist Approach*, International Social Science Journal, Cilt 27, Sayı 2, ss: 346-364

Sassen, S. (1994). *Cities in a World Economy*. California: Pine Forge Press

Savran, S. N. Satlıgan (der) (1998). *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*. İstanbul: Alan Yayınları

Schoenberger, E. (Haziran 2004). *The Spatial Fix Revisited*. Antipode, Cilt 36, Sayı 3, ss: 427-433

Smith, M. P. (1992). *City, State and Market: The Political Economy of Urban Society*. Oxford: Blackwell Publishers

Smith, M.P. , J.R. Feagin (der) (1993). *The Capitalist City: Global Restructuring and Community Politics*. Oxford: Blackwell

Smith, N. (1990). *Uneven Development: Nature, Capital and The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell

Storper, M. (1997). *The Regional World: Territorial Development In a Global Economy*. New York: The Guilford Press

Storper, M, R. Walker (1989). *Capitalist Imperative: Territory, Technology and Industrial Growth*. Oxford: Blackwell Publishers

Sweezy, P., P. Baran, H. Magdoff (1975). *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*. Ankara: Bilgi Yayınevi

Sweezy, P. , P. Baran (1970). *Tekelci Kapitalizm*, Ankara: Doğan Yayınevi

Swyngedouw, E. A. (1989). *The Heart of the Place: The Resurrection of Locality in an Age of Hyperspace*. Geografiska Annaler Series B, Cilt 71, Sayı 1, ss: 31-421

Swyngedouw, E. (1992). *Territorial Organization And The Space/Technology Nexus*. Transactions of the Institute of British Geographers, Cilt 17, Sayı 4, ss: 417-433

Şengül. T. (2000). “Siyaset ve Mekansal Ölçek Sorunu: Yerelci Stratejilerin Bir Eleştirisi ”, içinde, Tonak, E.A. (der). *Küreselleşme: Emperyalizm, Yerelcilik, İşçi Sınıfı*, Ankara: İmge ss: 111-158

Taymaz, E. (Bahar 1993). *Kriz ve Teknoloji*. Toplum ve Bilim, Sayı 56-61, ss. 5-40

Theodore, N. (Ağustos 2003). *Political Economies of Day Labour: Regulation and Restructuring of Chicago's Contingent Labour Markets*. Urban Studies, Cilt 40, Sayı 9, ss: 1811-1829

Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara

Uğur, A (Bahar 1993). *İletişim, İşletmecilik ve Örgüt Sosyolojisinin İlk Randevusu: "Ağ Tarzı Örgütlenme Modeli"*. Toplum ve Bilim, Sayı 56-61, ss: 148-165

Urry, J.(1995). *Mekanları Tüketmek*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Vallas, S.P. (Mart 1999). *Rethinking Post-Fordism: The Meaning of Workplace Flexibility* Sociological Theory , Cilt. 17, No. 1, ss. 68-101

Walks, R. A.(Mart 2001). *The Social Ecology of the Post-Fordist/Global City? Economic Restructuring and Socio-spatial Polarisation in the Toronto Urban*. Urban Studies, Cilt 38, Sayı 3, ss: 407-447

Wallerstein, I. (der) (1975). *World Inequality: Origins And Perspectives On The World System*. Nottingham: Spokesman

Wallerstein, I. (1998). *Dünya Sistemleri Analizi*. İstanbul: Aram Yayınları

Walton, J. (der) (1985). *Capital and Labour in Urbanized World*, Londra: Sage Publications

Waltz, K, G.H. Quester (1982). *Uluslararası İlişkiler Kuramı ve Dünya Siyasal Sistemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları

Wood, E. M. (Temmuz-Ağustos 1999). *Unhappy Families: Global Capitalism in a World of Nation States*. Monthly Review, Cilt 51, Sayı 3

Wood, E.M. (2003a). *Empire of Capital*. Londra: Verso

Wood, E.M.(2003b). *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış*. Ankara: Epos Yayınları

Yarar, B., A. Özkazanç (der) (2005). *Bob Jessop: Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*. İstanbul: İletişim Yayınları

ÖZET

Bu tez çalışmasında araştırılan konu kapitalizmin mekansallık özelliğidir. Buna göre kapitalizm, kısa vadede krizlerini önleyebilmek ve kendi varlığını sürdürebilmek için mekanları dönüştürür. Mekanların düzenlenmesi, sermaye birikiminin özgül gereksinimleri doğrultusunda olur. Her birikim modelinin kendisine uygun bir ulusal ve uluslararası mekansal düzenlemesi vardır. Birikim süreci krize girdiği zaman bu mekansal düzenleme de dönüşür. Ancak takip eden yeni düzenleme eskisinden tamamen farklı bir yapı sergilemez. Daha ziyade, mekansal düzenlemeler devraldıkları tarihsel formlar ve yapılar açısından kimi süreklilikler gösterirler. Böylece kapitalizm kendisini yeniden üretirken, mekanları da yeniden üretmiş olur.

Mekanların düzenlenmesi, sermayenin ikili hareketi çerçevesinde ele alınmış ve çalışmanın her basamağında bu ikili yapının varlığı ve evrimi gösterilmeye çalışılmıştır. Bu ikili hareket, sermayenin mekansal yayılması ve yoğunlaşmasıdır. Bu ikili dinamik birbirlerine zıt, çelişik değildir; aksine birbirlerini doğururlar. Sermaye ne kadar çok yayılırsa o kadar çok yoğunlaşır ve ne kadar fazla yoğunlaşır o kadar geniş alana yayılma ihtiyacı içindedir. Sermayenin mekansal hareketinin kuramsal olarak incelenmesi, bu ikili yapının nasıl bileşik bir şekilde geliştiğini göstermektedir. Bir sonraki aşamada sermayenin ikili hareketinin mekanları esnek birikim döneminde nasıl düzenlendiği, sonuçları ile birlikte açıklanmıştır.

Kapitalizmin mekansallık özelliğinin niteliğini mekanların eşitsiz ve bileşik gelişimi ya da çevre/merkez oluşumu oluşturmaktadır. Kapitalizmin mekanları eşitsiz ve bileşik gelişimin mekanlarıdır. Bu eşitsiz ve bileşik gelişimin kökeninde emeğin ücretli-emek olması yatar. Mülkiyet ilişkilerinden türeyen eşitsizlik, kendisini hem devletler içinde, hem de devletler arası sistemde gösterir. Sermayenin mekan üzerinde daha fazla yayılması ve yoğunlaşması, eşitsiz ve bileşik gelişimin ölçeğinin de giderek küçülmesi yönündedir.

ABSTRACT

This research aims to examine the spatial character of capitalism. In order to overcome its systemic crisis in the short run and reproduce its own existence, capitalism reorganises spaces. Such a reorganisation appears as a result of the movement of capital to meet the requirements of capital accumulation. Each model of capital accumulation has its own particular spatial organisation, both national and international. When the model get into crisis, the corresponding spatial organisation also transforms. However, the upcoming organisation is not being established on the air, but on the inherited centuries long historical evolution of capitalism and its geography. Therefore, particular geographies of accumulation models show continuity in their critical characteristics. Hence, capitalism survives by occupying and reproducing spaces.

Capitalism can escape its own contradictions only through moving on spaces. The movement of capital occurs in two way: geographical extension and intensification. These dual movements are not in contradiction, rather they cause each other. The more capital extents, the more it intensifies in a particular space; and the more capital intensifies, the more it needs to extent its geography. After analysing the movement of capital theoretically, how these dual movements reorganise spaces in the flexible accumulation model is dealt with its social consequences.

The characteristic of the spatiality of capitalism is uneven development, in other words the formation of centres and peripheries. The spaces of capital are the spaces of uneven development. On the basis of uneven development lies the private appropriation of land and other means of production, which transformed labour into wage-labour. The unevenness that is derived form property relations shows itself within and between nation states. The further extension and intensification of capital in spaces, narrows down the scale of uneven development of capitalism.